

SIKLÓS ANDRÁS

Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán

A HÁTORSZÁG HELYZETE

Az osztrák–magyar hadsereg főparancsnokságának szállásmesteri részlege 1918 nyarán is összeállította a szokásos bizalmas (a parancsnok vagy a vezérkari főnök által saját kezűleg felbontandó) jelzéssel ellátott évi jelentését. A jelentés a hadsereg anyagi helyzetéről lesújtó képet festett.¹ Az összeállításához csatolt bevezető a következőket állapította meg: „A nehézségek az elmúlt esztendő során annyira megnöttek, hogy a háború egyenesen egy gazdasági háború jellegét öltötte, ahol a harc a létfenntartás elemi szükségleteinek biztosításáért folyik. A gazdasági háború nem korlátozódik csupán a hadseregre, hanem kiterjed természetesen a lakosság egészére, és az államot, a társadalmat minden téren, politikailag, gazdaságilag, szociális vonatkozásban a legsúlyosabb kérdések elé állítja.”

A vezérkari főnök, Arz Artur báró, által írt (vagy csak aláírt), a mindennapos gyakorlat tapasztalatait összegezõ bevezető megállapításai helytállóak voltak. A rövidnek vélt, de nagyon is hosszan elnyúló háború – egyre inkább gazdasági háborút jelentett. Másként fogalmazva: a Monarchia sorsa a végkifejlés során nem a harctéren – ahol a harcok már alig folytak –, hanem a háttérben dõlt el és azon múlt, hogy meg tud-e birkózni a birodalom a megoldhatatlannak tűnõ gazdasági nehézségekkel és az ebbõl fakadó, velük kölcsönhatásban jelentkező belső problémákkal, bajokkal.

A Monarchia vezetői, tekintve, hogy rövid ideig tartó és kisebb méretű konfliktussal (háborúval) számoltak, a hadsereg ellátására és a háborús gazdálkodás megszervezésére elõzetes tervvel, elképzeléssel nem rendelkeztek.

A háború kezdetekor az azonnal jelentkező nehézségeket a felhalmozott készletek felhasználásával hidalták át, majd ezt követõen a fokozott bankjegykibocsátás, az ipari termelés felfuttatása (a szabad kapacitások kihasználása), az 1915. évi jó termés és a még lehetséges gabonabehozatal (Románia, Balkán) jelentett segítséget. 1917-ben a háborús konjunktúra csálóka idõszakát már a minden téren jelentkező kimerülés követte. Az egyre

¹ A 18 mellékletet, 4 almellékletet és 4 táblázatot tartalmazó összeállítás többek közt az alábbiakat tartalmazta: Liszt: igény egy esztendőre 7 millió mázsa, hiány 1 915 800 q. Takarmány: igény 14 millió mázsa, hiány 11 726 100 q. Hús: igény 3,8 millió mázsa. (A beérkezett mennyiségre vonatkozó adat hiányzik, ez a jelentés szerint 1918 elején annyira csekély, hogy a napi adag még a 100 gr-ot sem éri el.) Ki nem elégített igény *ingból*: 3 850 000, *nadrágból*: 4 730 000, *kabátból*: 1 988 000. A hadsereg *lábbeli* szükséglete: 8 millió, elõállítva havonta 450 000, hiány: 2,6 millió. *Lóállomány*: 1917 június: 809 000, 1918 június: 459 000. Veszteség e téren a harcoló hadseregnél 1918 elsõ felében annyi, mint ezt megelőzően egy teljes esztendő leforgása alatt. (KA. AOK Op. Geh. 1918–1908. Darstellung der materialien Lage der Armee im Felde.)

romló és egyre bonyolultabbá váló helyzet 1918-ra tanácstalanságba, a problémák megoldhatatlanná válásába torkollott.

Az ellátás nehézségei

A katasztrófálisra forduló helyzetet, 1918 tavaszán, legszembetűnőbben az *ellátás* nehézségei tükrözték. Az éhínség Ausztriát, a Lajtán túli területeket, az ottani nagyvárosokat, Tirolt, Dalmáciát, Bosznia-Hercegovinát érintette leginkább, de az ellátás a német lakosság által irigyelt és ostromozott Magyarországon sem volt éppen rózsásnak nevezhető.

A cenzúrázott és irányított sajtó, a cenzúra ellenére is beszámolt a hentesüzletek és a vásárcsarnokok előtt lejátszódó viharos jelenetekről, éjszaka kezdődő sorbanállásról, arról, hogy a hiány hétről hétre fokozódik, hogy mindez immár elviselhetetlen, hogy a dohányba bükklevelet kevernek, hogy az éhínség Bosznia-Hercegovinában 100 000 gyermek halálához vezetett.²

A bécsi rendőrigazgatóság 1918. március 16-i jelentése szerint a háztartások Bécsben március folyamán liszthez – a jegyrendszer ellenére – sem jutottak. A jelentés szerint az élelmiszerhiány következtében „bármi is kerüljön eladásra, a sorbanállás tömeges, és a kirendelt rendőrök csak erejük megfeszítésével tudják a rendet fenntartani”, a húsrá várók száma, március 16-án, a vásárcsarnokban 25 000-re volt becsülhető. Az éjjeli sorbanállást – így szövelt a jelentés – megakadályozni nem lehet, mert az súlyos összeütközésekhez vezetne. Ájulás, rosszullet a sorbanállók*között napirenden van, a mentőket egyre gyakrabban kell kihívni, hogy a szerencsétleneket elsősegélyben részesítsék, szükség esetén hazaszállítsák.³

A liszt fejadagját Ausztriában 1918 január elején az addigi napi 200 gr-ról 165 gr-ra csökkentették, és június közepén a csökkentett – nevetéségesen alacsony adagot is a felére (82,5 gr-ra) szállították le. A zsír fejadagja 1918 tavaszán 5,7 gr., a húsé 17,8 gr., a burgonyáé 71,4 gr., a cukoré 25,0 gr. volt.

Magyarországon a zsír fejadagját 1917 végén 200 gr-ról 150 gr-ra szállították le, a liszt fejadagját 1918. március 1-től 220 gr-ban határozták meg.⁴

A fejadagokat illetően megjegyzendő, hogy nem egy esetben a csökkentett adagokhoz sem lehetett hozzájutni és egyes városokban – az újságok híradása szerint – (Graz, Innsbruck) kenyéértelen napokat vezettek be.⁵

Megjegyzendő tovább, hogy a kiszolgáltattott lisztnek nemcsak a mennyisége, de a minősége is mindinkább elfogadhatatlanná vált. A lisztet 1914-től kezdődően – egyre növekvő arányban – póanyagokkal keverték.

Bécsből szombat és vasárnap az éhezők ezrei utaztak vidékre, hogy élelmiszerhez jussanak. Amikor a tulajdonosok az eladást megtagadták, a tömegesen megjelenő városi lakosság erőszakhoz folyamodott, és vitte, amihez hozzájutott.⁶

² KA. KM. Präs. 1918–83–8/2–5. Uebersicht aus der Inlandspreste, 1918. Nr. 1–10.

³ HHSt. M. Des Auss. PA I. 818. Approvisionnementverhältnisse und Stimmung der Bevölkerung in Wien.

⁴ Loewenfeld-Russ, 335. Gratz-Schüller, 79. Pesti hírlap, 1917. december 30.

⁵ KA. KM. Präs. 1918. 83–8/2–5. Uebersicht aus der Inlandspreste, 1918. április 30. (34. o.)

⁶ KA. MfLV Präs. 1918. 22–21513. Az Igazságügyminisztérium átirata a Honvédelmi Minisztériumhoz 1918. július 4. Az átirat szerint június 29-én és 30-án Bécsből több ezren vonultak

Ha tudjuk, hogy a háborút megelőzően az Osztrák–Magyar Monarchia az alapvető élelmiszereket illetően önellátó volt, joggal kérdezhetjük, hogyan jutottak és juthattak a dolgok e téren – az idő előrehaladtával – ilyen messzire? ⁷ Hogyan alakulhattak ki azok a kétségbeejtő körülmények, melyek, ha nem is egységesen és mindenütt, de a Monarchia jórészen a nem önellátók, vagyis a városi és falusi nincstelenek, de leginkább az ipari munkásság, a városi dolgozók helyzetét elviselhetetlenre fordították?

A szakirodalom a kibontakozó éhínség alapvető okát a terméseredmények visszaesésében, nagymérvű csökkenésében jelöli meg. A gabonatermés a hivatalos statisztika adatai szerint Magyarországon 1917-ben alig haladta meg a békebeli 70%-át, 1918-ban pedig a békebeli 60%-át sem érte el. Ausztriában a helyzet még kritikusabb volt, a termés 1917-ben és 1918-ban a békebeli 40–45%-a körül mozgott. A hiány így 1917-ben megközelítőleg 40, 1918-ban megközelítőleg 50 millió q-ra volt becsülhető.⁸

Arra a kérdésre, hogy végső soron mi okozta a terméseredmények e hihetetlennek tűnő visszaesését, a szakirodalom első helyen a munkaerőhiányra utal. A behívottak munkáját nők, fiatalok, öregek, hadifoglyok, rabok pótolták, felmentést kevesen, a jómódúak, a közép és nagybirtokok vezetői kaptak. További okként szerepelnek az igavonó állatok hiánya következtében előállott nehézségek. A lovak, ökrök „eltűnése” az istállótrágya csökkenését és ezzel a talaj termőerejének visszaesését is maga után vont. A szakértők az üzemanyaghiányra, a termőterület zsugorodására és a rossz időjárásra is hivatkoznak. Az időjárás 1914-ben és 1916-ban a magyarországi, 1917-ben az ausztriai terméseredményeket befolyásolta kedvezőtlenül. A tisztán gazdasági-technikai jellegű okok felsorolása mellett nyilván helytálló volt annak megemlítése, hogy a Monarchia gabonatermő területének egy része: Galícia, Bukovina, a déli koronaterületek, a hadműveletek következtében hozzáférhetetlenné és használhatatlanná vált. Ez elsősorban az ausztriai gabonabegyűjtést sújtotta, mert a Lajtán túli terület egyharmada és szemes terményeinek egynegyede e területekről, elsősorban Galíciából származott.⁹ Az élelmiszerhiány növekedéséhez a blokád is hozzájárult, a háború folyamán a tengerentúli országokból importált termékeket (így pl. a rizst) is hazaiakkal, liszttel, gabonával kellett pótolni.

Bár a felsorolt indokok megalapozottak és jórészt helytállóak – a nyomós érvek ellenére sem árt rámutatni arra, hogy a háború idején készült statisztikák nem megbízhatóak. A termelőnek, a begyűjtést végrehajtó szervezetnek, a kérdést felső szinten intéző

Floridsdorf környékére és Korneuburgba krumplit vásárolni. A burgonyát erőszakkal kiszedték, pusztítottak, a termés felgyűjtésével fenyegetőztek. Az átirat a résztvevők számát 30 000-re becsüli.

⁷ A szakirodalom szerint a Monarchia össztermése gabonából (búzából és rozsból) a háborút megelőző években 104,6 millió q volt, amiből 60 millió q esett Magyarországra és 44,6 millió q Ausztriára. A behozatal nettó értéke 2,7 millió q-t tett ki. (A magyar gabonafelesleg – évi átlagban 14,2 millió q – Ausztriában került értékesítésre.) *Gratz-Schüller*, 40–41.

⁸ A terméseredmények (búza és rozs) a háború éveiben a következőképpen alakultak: Magyarország: 1914: 43,7 m. q, 1915: 55 m. q, 1916: 42,6 m. q, 1917: 43,7 m. q, 1918: 34,1 m. q.; Ausztria: 1914: 46,5 m. q, 1915: 24,4 m. q, 1916: 20,3 m. q, 1917: 18,6 m. q, 1918: 19 m. q. (*Gratz-Schüller*, 42–46.) A visszaesés hasonló arányú volt más élelmiszerek (árpa, zab, kukorica, burgonya) vonalán is. (*Gratz-Schüller*, 51.) A vágómarhaállomány csökkenésére megbízható adatokkal nem rendelkezünk, újságtudósítások szerint a csökkenés mérve elérte a 25%-ot. (KA. Präs. 1918. 83–8/2–11 Übersicht aus der Inlandsprese, 1918. április 16. (23. o.))

⁹ *Loewenfeld-Russ*, 58.

apparátusnak ugyanis nem állt érdekében valós adatok közlése. A hivatalosan alacsonyan megállapított és a feketepiacon ténylegesen elérhető árak közötti növekvő különbözet a készletek be nem jelentésére, eltitkolásra ösztönzött. Magyarországon ezen felül nemcsak a helyi, de az országos érdek is a ténylegesnél kedvezőtlenebb adatok közlését kívánta és indokolta. Az elmondottak figyelembe vételével feltételezhető, hogy a terméseredményeket és a készleteket illetően a helyzet kedvezőbb volt, mint ahogy azt a hivatalos statisztikai adatok feltűntetik.

A valós helyzetből és nem a megkérdőjelezhető statisztikai adatokból kiindulva egyetérthetünk azokkal a szerzőkkel, akik a nagyvárosok, a hegyvidék, az ipari munkásság nyomorát nemcsak az objektív okokban, a kedvezőtlen terméseredményekben keresik, hanem rámutatnak a begyűjtéssel és elosztással foglalkozó szervek tehetetlenségére, a feladat nagyságával megbirkózni nem tudó – tudatos kártevés, szabotázs által is gátolt – működésük joggal bíralt gyengeségére.¹⁰

A Monarchia vezetői számára az egyre reménytelenebbé váló helyzetben a központi problémává vált közéleti javítására végső soron két lehetőség maradt. Az egyik: import útján pótolni a Lajtán túli területeken a magyar gabonaexport elmaradásából származó hiányt, a másik: erőszakos begyűjtés – vagyis rekvirálás útján – felkutatni és lefoglalni az elrejtett készleteket.

A háború első két esztendejében még lehetséges volt a hiány egy részét Romániából az ottani feleslegek felvásárlása útján kiegyenlíteni.¹¹ Románia hadbalépésével e lehetőség megszűnt, majd erősen csökkent. A megszállt Havasalföldről jóval kevesebb terményt sikerült behozni, nem utolsósorban azért mert az ottani készletek többségét a németek maguknak igényelték. Az import szűk térre szorult lehetőségeit tekintve még Németország, majd a breszti békét követően Ukrajna jöhetett számításba. A németek 1918 tavaszán saját nehézségeikre hivatkozva gabonát gyakorlatilag már nem szállítottak.¹² Ukrajna sokat emlegetett éléskamrája pedig a megszállást követően részben üresnek, részben hozzáférhetetlennek bizonyult.

Más lehetőség híján egyedüli mentsvárként a rekvirálás maradt, és ez 1918 tavaszán minden addigit felülmúló méreteket öltött. Az erőszakos begyűjtés Magyarországon folyt a legnagyobb eréllyel, mert leginkább itt sejtettek – nem alap nélkül – elrejtett, még igénybe vehető készleteket.

¹⁰ „Die Ursache lag keineswegs ausschliesslich in einem Versiegen der Quellen, sondern in erster Linie in der fehlerhaften Verteilung und Bewirtschaftung der Vorhandenen Güter, also in der mangelnden Organisation und in dem Versagen der Verwaltungsbehörden”. (Uhlirz 198.) „Die Unzulänglichkeiten (waren) auf diesem Gebiet dem Verfall »der Staatsautorität zuzuschreiben«..” (Fiala, 10.)

¹¹ Romániából 1915/16-ban 7,2 millió q gabona behozatalára számítottak (Eva Müller 68.). A tényleges behozatal *Loewenfeld* szerint 1916/1917-ben 6,1 m. q volt. 65.)

¹² A spai találkozót követően tartott tárgyalásokon (Berlin 1918. május 18.) Németország 151 000 tonna gabonát ígért az ukrainai és romániai osztrák–magyar igényről való lemondás ellenében. Az ígért 151 000 tonnából májusban 30 000, júniusban 74 000, július 15-ig további 41 000 tonna került volna szállításra. A németek a megegyezést követően a szállítást megtagadták arra hivatkozva, hogy az Németország ellátását veszélyezteti. A német vezetők csupán az uralkodó személyes kérésére voltak hajlandók június végén néhány ezer tonna szállítására – politikai engedmények fejében. (KA. AOK. Op. Geh. 1634. *Landwehr*, 237., *Windischgrätz*, 233–241.)

A rekvirálás végrehajtásában, Windischgraetz visszaemlékezései szerint 60 000 főnyi katonaság (3 hadosztály és további karhatalmi alakulatok) vettek részt.¹³ Miután a katonai parancsnokságok és a honvéd kerületi parancsnokságok e létszámot kiállítani nem tudták, a „termelő nép ellen belterületen folytatandó hadjáratához” az AOK a harcoló hadsereg egységeit irányította Magyarországra. A szóban forgó három hadosztályt a román frontról az 1. és 7. hadsereg állományából vonták el.¹⁴

A rekviráló alakulatok részére kiadott utasítás szerint a gabonát rekviráló különítmények 58 főnyi legénységből álltak 3 tiszttel és 16 altiszttel irányítása alatt. Feladatuk volt a kijelölt helységet körülzárnai, a készletek elrejtését, az esetleges rendzavarást megakadályozni, ezen felül a begyűjtésben is közreműködni (házkutatás, mérlegelés, zsák-hordás stb.). A legénység 40 töltenyt vihetett magával, és a puskát megtöltve, lövésre készen tarthatta. A katonák a fegyverhasználatra (Szolgálati szabályzat 72. §) kioktatandók voltak.¹⁵

A rekvirálás Magyarországon 5000 községre – tehát gyakorlatilag a gabonatermő terület egészére – terjedt ki. Leginkább a kis-, közép- és gazdagparasztokat érintette, mert a nagybirtok a begyűjtés részös terhére befolyása, összeköttetései révén, elhárítani vagy legalábbis enyhíteni tudta.¹⁶

Windischgraetz a minisztertanács március 21-i ülésén az április 1-vel kezdődő rekvirálás célját 5 millió q kenyérgabona begyűjtésében jelölte meg.¹⁷ E célját a május 20-án befejeződő akció, jelentős katonai erő felvonultatása ellenére sem érte el. A begyűjtés kudarcát Windischgraetz a parlamentben azzal próbálta elködösíteni, hogy a rekvirálás 1918-ban végső soron csak 100 000 q-val eredményezett kevesebb gabonát, mint egy évvel azelőtt. Ugyanakkor kénytelen volt bevallani, hogy a hadsereg ellátásához az új termés betakarításáig, vagyis július 15-ig továbbra is fél millió q hiányzik.¹⁸ Windischgraetz a minisztertanács ülésén (május 22.) nyíltan is elismerte, „hogy az eljárás, sajnos, nem hozta meg a várt eredményt”.¹⁹

¹³ Windischgraetz, 181.

¹⁴ Windischgraetz beszámolója szerint (Ogy. napló: 1918. május 23. 241. o.) a 39. kassai, a 40. budapesti és az 51. szegedi honvéd gyaloghadosztályokról volt szó. Ezenkívül további 2 ezredet, 3 főlezredet és 5 zászlóaljat is bevetettek. Windischgraetz adatai csekély eltéréssel egybevágnak a Hadügyminisztérium iratai közt található utalásokkal. (Idézi: *Plaschka*, I. 219. o.) A rekvirálás méreteire nézve is Windischgraetz közöl adatokat május 23-i felszólalásában (243. o.). A rekvirálást Nagyatádi Szabó István minősíti „a termelő nép” elleni hadjáratnak. (Ogy. napló, 1918. április 24. 21.)

¹⁵ KA. KM. Abt. 5. 1918. 1–7/29. GM Belitska, Instruktion für die Organisation und Verwendung der Requisitions-Abteilungen.

¹⁶ Az ilyen irányú „egyoldalú” eljárásról az újságok is beszámoltak. „Während die Grossgrundbesitzer geschont werden, gehe man gegen die kleinen Landwirte und Häusler rücksichtslos vor.” (KA. Präs. 1918. 83–8/2–11. Uebersicht aus der Inlandspresse, 1918. április 16. 22. Az ilyen jellegű adatok egész sorát – köztük a 40. honvéd hadosztály jelentését – közli *Plaschka*, I. 224.)

¹⁷ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. március 21. 423.

¹⁸ Ogy. napló, 1918. május 23. 243.

¹⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. május 22. 455. A rekvirálás kedvezőtlen kimenetelére: Gratz-Schüller, 77., 79. *Landwehr*, 221., *Plaschka*, II. 223. E szerzők joggal utalnak arra, hogy készletek a rekvirálást követően sem voltak. Utalnak arra, hogy a megvéknél levő tartalékok az addigi 15 naptól 3 napra kellett csökkenteni, továbbá arra, hogy június 14-én Ausztria csupán 43 000 q. Magyarország csupán 260 000 q állami gabonataralékkal rendelkezett. *Plaschka* szerint a Horvát-Szlavonországban végrehajtott rekvirálás (búza, rozs, árpa, kukorica, bab, tatárka) összeredménye 15 148 q és 35 kg volt! (*Plaschka*, 223.)

Az erőszakos begyűjtés ugyanakkor a parasztság heves ellenállásába ütközött, és hozzájárult ahhoz, hogy a kis- és középparasztság addig passzív rétegei is a rendszer ellen forduljanak, nem egy helyütt az aktív ellenállás útját válasszák. Landwehr tábornoknak, a Közös Élelmezésügyi Bizottság vezetőjének visszaemlékezése szerint: „A parasztok elszántan, helyenként fegyveresen ellenálltak. Előfordult, hogy a gabonát elásták, még az is, hogy inkább elégették vagy a Dunába dobták, semhogy a gyűlölt rekviráló alakulatoknak átadják.” A parasztság ellenállására Windischgraetz is utal visszaemlékezéseiben: „A készletek begyűjtésével szemben a parasztok a megyékben ellenálltak, nem egy helyütt fegyveresen.”²⁰

Az adatok egész sora tanúskodik arról, hogy a rekvirálás német, délszláv, cseh és ukrán területeken is nem ritkán a begyűjtő szervek inzultálásához vezetett, és nem egy esetben a megjelentek agyonverésével végződött.²¹

Szénválság, nyersanyaghiány, az ipari termelés visszaesése

Az élelmeszerhiány mellett a gazdasági bajok másik feltűnő, előtérben álló vonása a *szénhiány* és más fontos nyersanyagok hiánya volt. Az egyre súlyosabbá váló szénhiány – akárcsak a kenyérmagvak karasztrofálissá váló hiánya – feltűnő jelenségnek minősíthető, mert a Monarchia szénből a háborút megelőzően jelentős behozatalra nem szorult. Gratz Gusztáv adatai szerint a behozatal 1913-ban a szükségletnek csupán 9%-át jelentette és a behozatal túlnyomórészt Németországból, vagyis egy, a Monarchiával szövetségben álló államból származott.²² A háború végére kialakuló különös helyzet hátterét vizsgálva egyrészt a széntermelés csökkenésére, másrészt a szükséglet egyidejű erőteljes növekedésére kell utalni.²³

Az egyéb nyersanyagokat illetően ott jelentkeztek a legkirívóbb nehézségek, ahol a Monarchia a háborút megelőzően részben vagy egészben importra szorult. Ez volt a helyzet a réz, a gyapot, a len, az ólom és a bőr esetében. Míg azonban ez utóbbi termékeket más anyagokkal pótolni lehetett, a szén – az akkori idők legfőbb energiahordozója – pótolhatatlan volt.

²⁰ Landwehr, 217. Windischgraetz, 219.

²¹ Plaschka, II. 231–233. KA. KM. Präs. 1918. 83–8/2–11. Uebersicht aus der Inlandpresse, 1918. február 1. 21. 1918. április 16. 23. HHStA. Kabinetts Archiv Geheim. Tagesberichte des Min. des Inneren. Monat: April, Mai.

²² Gratz-Schüller, 92. Az itt közölt adatok szerint 1913-ban a Monarchia szénfelhasználása 62,7 millió tonna volt. Ebből 57 millió tonnát tett ki a saját termelés, 5,7 millió tonnát kellett importból fedezni.

²³ Homann-Herimberg szerint Ausztriában 1918 január–szeptember között a feketeszén 11,76%-kal, a barnaszén 25,8%-kal, a brikett és kokszt 15,96%-kal volt a termelést tekintve alacsonyabb szinten, mint 1913-ban. (Homann-Herimberg, 5.) Szerényi–Ladányi szerint a széntermelés Magyarországon 1913-ban 102,74 millió q-t, 1918-ban 81,58 millió q-át tett ki. (Szerényi–Ladányi, 238.) Fiala szerint 1918 első felében a rendelkezésre álló szénmennyiségből Ausztriában a szükséglet 69,6%-át, Magyarországon 72,6%-át lehetett volna fedezni, de a szállítási nehézségek miatt a hadiipar Ausztriában csupán a tényleges szükséglet 40%-hoz, Magyarországon 54%-hoz jutott hozzá. (Fiala, 16.)

A szénhiány eleinte csak a nem hadifontosságú üzemek leállítását eredményezte (kerámiaipar, ruházati ipar). Később az ipari üzemek egyre szélesebb körére terjedt ki. 1917 első hónapjaiban – bár az élelmezési helyzet ekkor már aggasztó volt – a budapesti malmok szén hiányában leálltak és képtelenek voltak a raktáraikban felhalmozott gabonakészletet megőrizni. Ausztriában 1917 végén – 1918 elején a nagyobb vasművek termelése a korábbi 80–35%-ára zuhant, Magyarországon a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű, mely a magyarországi össztermelés 80%-át adta, 25–30%-os kapacitással dolgozott.²⁴

A vasművek termelésének visszaesése és részbeni leállása a hadiipart megbénulással fenyegette. 1918 első hat hónapjában az előállított puskák, lövegek, muníció alig felét érte el a csúcspontot jelentő két év előttinek.²⁵

A termelés visszaesésének okait kutatva a szakirodalom első helyen az objektív okokra utal. A széntermelésnél például a bányafa, a száldeszka, a sodronykötél hiányára. (A fa leginkább spekuláció okából, a sodronykötél a vasművek leállása miatt hiányzott.) Okként szerepel az 1916 végi román támadás, melynek következtében a Zsil völgyi bányák termelése egy időre megbénult. A munkaerőhiányról és a munkások rossz ellátásáról is olvashatunk.

Állandóan visszatérő téma a közlekedés csődje. Nem egy esetben az egyébként meglévő nyersanyag azért hiányzott, mert azt szállítóeszköz hiányában nem lehetett – bármennyire is fontos lett volna – rendeltetési helyére eljuttatni. A csőd oka a szállítást illetően alapvetően abban rejlett, hogy a mozdony-, szén- és személyzethiánnyal küzdő, a kapacitás elégtelensége miatt kellően fel nem újított vasút képtelen volt a hadsereg óriásira nőtt igényeit és egyidejűleg egyéb szokványos funkcióit is ellátni.

A szakirodalomban az objektív okok felsorolása mellett némileg háttérbe szorul a szubjektív tényező, nevezetesen az, hogy a munkásság egyre elégedetlenebbül szemlélte az eseményeket, és egyre határozottabban foglalt állást a háború, és a háborút jelentő rendszerrel szemben. A szembenállás mögött nemcsak az éhezés, a reálbérek csökkenése, a háború szülte nyomor húzóódott meg. A tiltakozásnak a politika – az orosz forradalomról érkező hírek adtak le nem csillapítható lendületet.

Az elkeseredés mélységét és az oroszországi eseményekkel való összefonódást jól mutatta az ipari munkásság januári, a Monarchia egészére kiterjedő megmozdulása, és intő jel volt, hogy a sztrájkosorozat ennek befejeződése után sem szünetelt. 1918 tavaszán szinte nem múlt el nap, hogy a katonai kabinetirodához ne érkezett volna leállásról, kisebb-nagyobb munkabeszüntetésről tudósító jelentés.

²⁴ *Mejzlik*, 328. *Mejzlik* adatai szerint az ausztriai nagy vasművek közül Trzynietz és Witkowitz kapacitása 70–80%-ra volt kihasználva. PEIG-nél (Prager Eisen-Industrie-Gesellschaft) a nyersvas-termelés 40%-ra, a nyersacéltermelés 58%-ra zuhant, és a 8 nagyolvasztó közül csupán egy dolgozott. Az OeAMG-nál (Oesterreichisch-Alpine-Montangesellschaft) az üzemserű teljesítőképesség 40%-át vették igénybe. Egy sor üzemnél (Bleckmann, Storé, Streteben, Hopfengärtner) a termelés szinte megszakítás nélkül szünetelt. A Rimamurányira vonatkozó adatot illetően megjegyzendő, hogy Réti R. László monográfiája a termelés szintjére nézve magasabb számokat közöl. (*Réti*, 108–114.)

²⁵ *Ö–U letzter Krieg*, Bd. VII. Beilage 2. Tabelle 10. Az itt közölt adatok szerint az osztrák–magyar hadiipar 1916 második felében 630 000 puskát, 2332 löveget és átlagban 1,4 millió tüzérségi lőszer gyártott. 1918 első felében 130 000 puska, 1296 löveg és havi átlagban 750 000 tüzérségi lőszer készült.

Sztrájkok, éhségtüntetések

Az osztrák belügyminisztérium bizalmas összefoglalói (az uralkodó részére készült, egy-egy hónap rendőri szempontból jelentős eseményeit ismertető összegeзések) 1918. március 1-től–1918. június 30-ig a Lajtán túli területeken 436 sztrájkról és 193 egyéb megmozdulásról tudósítanak.²⁶

A hadiipar legjelentősebb központjában, a csehországi Pilsenben 1918 tavaszán az alábbi időpontokban került sor sztrájkra, munkalassításra vagy más, az élelmiszerhiánnyal összefüggő megmozdulásra: március 20., 22., április 9., 19., 30., május 4., 13., 23., 24., június 11., 20–21., 22., 24. Az április végi leállás eleinte részleges volt, de gyorsan általánossá vált, a sztrájkolók száma elérte a 35 000-et.²⁷

A kladnói szénmedencében (Kladno–Schlan–Rakonitz) május 4–16 között 9000 bányász szüntette be a munkát, és vonult községről községre élelmiszer után kutatva.

Bécsben a júniusi sztrájk alkalmából (június 17–26) a munkabeszüntetés 120 nagyobb üzemre terjedt ki, és hozzávetőleg 47 000 munkást érintett.²⁸

Magyarországon a vasmunkások sztrájkmozgalma (március 6–18., április 22., május 8., 9., 21., június 14–15., 19.) és a bányászok sorozatos leállásai után (Lupény március 18–21., Somsály április 11., Brennberg április 24–május 2., Resica március 27–április 6. és május 22–június 2., Tatabánya március 14–17. és június 12–24.) a MÁV gépgyári sortűz híre elégséges volt ahhoz, hogy a munkabeszüntetés általánossá váljon. A vas- és fémmunkás szövetség jelentése szerint június 20–28. között a sztrájkolók száma fél-millióra volt becsülhető.²⁹

A szervezett munkásság sztrájkmozgalma 1918 tavaszán – új vonásként – összefonódott, kiegészült a városi lakosság éhségtüntetéseivel. Az éhezők, gyakran asszonyok, gyerekek megtámadták az élelmiszerüzleteket, a pékségeket, a kenyeret, élelmiszert szállító kocsikat. Nem voltak biztonságban a malmok, a vagonok, a raktárak. A június 17-én kezdődő bécsi munkabeszüntetés (kiváltó ok a liszfejadag 50%-os csökkentése) fosztogatással, anarchikus jelenségekkel párosult.³⁰

²⁶ H. H. St. Kab. Arch. Geheim, Tagesberichte des M. d. I., K. 37.

²⁷ Souhrna hlášení presidia prazského mistodrzitelství a protistatni, protirakouské a protivaleoné cinnosti v Cechách 1915–1918, Praha 1957. (A prágai helytartótanács elnökségének összefoglaló jelentései. 1915–1918.) R. G. Plaschka: Widerstand 1915 bis 1918 am Modell Pilsen in Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler zum 60. Geburtstag Wien, 1972. 45–54. o. és KA. MKSM, 1918–28–2/7.

²⁸ HHSt. Kab. Arch. Geheim, Tagesberichte des M. d. I., K. 37. Staatspolizeilich relevante Vorfälle im Monate Mai és im Monate Juni 1918.

²⁹ A magyarországi sztrájkokról a Belügyminisztérium iratainak hiányos volta következtében pontos adatokkal nem rendelkezünk. A másodlagos forrásokból kihámozható tények arra utalnak, hogy a munkabeszüntetések száma nem maradt el az osztrák terület ismert számadataitól, és a sztrájkok Magyarországon is leginkább a bányákat, a gépgyárakat és a vasúti műhelyeket, vagyis a hadviselés szempontjából legérzékenyebb pontokat érintették. MMTVD 5. 139–146., 156. 159–161., 181–185., 188–189. 216. *Merényi László*: Hadimunkások mozgalmai Magyarországon. Hadtörténeti Közlemények, 1969. 1. 8–31.

³⁰ KA. MKSM. 1918. 28–2/7. A bécsi rendőrigazgatóság június 17-i jelentése szerint: A X. kerületben már délelőtt 9 órakor mintegy 100 asszony nyomult egy ottani csemegekereskedésbe, és eltulajdonította az ott található baromfit. Egy közeli (Eugenplatz) hentesüzlet előtt is asszonyok

Hasonló eseteket jelentettek más országrészekből is, különösen a csehországi városokból [Schmichow (Smichov), Kladno, Unhoscht (Unhost), Schlan (Slany), Neustraschitz (Nové Straseci), Rakonitz (Rakovnik) és Purglitz (Krivoklát) – május 7–9. Prag–Liben (Praha–Liben), Trübau, Pardubitz (Pardubice) – június 6–7. Krems – Június 13.]

Az osztrák és a magyar kormány a dolgozók ellenállását, az egyre erősödő és egyre aggasztóbb méreteket öltő megmozdulásokat egyrészt erőszakkal, másrészt kisebb engedményekkel, kompromisszumokkal próbálta elfojtani, leszerelni.

Az erőszak alkalmazásához Magyarországon a „háború esetére szóló kivételes intézkedésekről” és a „hadiszolgáltatásokról” hozott törvények (1912. LXIII. tc., 1912. LXVIII. tc.), Ausztriában az egyidejűleg kiadott császári rendelet (26. XII. 1912. RGBL. 236) szolgált alapul.

A hadifontosságú üzemek e törvények alapján elrendelt militarizálása (katonai felügyelet alá helyezése) lehetőséget adott, hogy az ott dolgozó munkásokkal szemben, akiket feleskettek és népfelkelő munkásosztagokba soroltak, a katonai büntetőbíráskodás és a katonai fegyelmi fenyegető hatalom jegyében járjanak el. (Fogda, kurtavas, kikötés.) Arra is lehetőség nyílt, hogy a sztrájkolókat, a munkahelyükön meg nem jelenőket erőszakkal, karhatalom igénybevételével vezessék elő, és így kényszerítsék a munka felvételére. Az „izgatók” bevonultatása, lázadás címén statárium hirdetése, végszükség esetén fegyverhasználat engedélyezése, 1918 tavaszán mind gyakrabban alkalmazott eszközök jelentettek az ellenállás megtörésére.³¹

gyülekeztek, és több kiló húst vittek magukkal. Az Anker kenyérgyár fiókjából (Keplerplatz) 100 db egész kenyert loptak. Egy pékség tanoncát ugyanitt tüntetők körülvették, a kihordásra szánt kenyereket elvették és szétosztották. Egy vegyeskereskedésbe – ugyancsak a X. kerületben – fiatalok csapata nyomult be, és megkísérelte, hogy az ottani lisztesomagokat elvigye. Ezt a rendőrség megakadályozta (két letartóztatás). Egy sor kenyérral, liszttel és más élelmiszerral megrakott kocsit, főleg asszonyok, megállítottak. Az egyik kocsi körül (Axingerstrasse) 1000 főnyi tömeg tömörült, itt 35 egész kenyert tulajdonítottak el, másutt egy mozgó kocsirol (Gellertplatz) 7 zsák lisztet rángattak le. Egy sütőüzemet (Absberggasse) a déli órákban többezren vettek körül, a kenyeres kocsik kifizetését várva. A kocsik végül is csak rendőri segédlettel, lovas rendőröktől kísérve hagyhatták el az üzemet. Az egyik kocsi később, amikor egy péküzlet előtt megállt, asszonyok gyűrűjébe került, akik megkísérelték, hogy a lovak istrángját elvágják. A rendőrök ezt megakadályozták és a kocsit továbbindították. A karhatalmat a tüntetők és az ablakokból ismeretlen egyének kövekkel dobálták. (Egy kődobálót letartóztattak.) Reggel 8 órakor a nagycsarnokban hozzávetőleg 400 nő tüntetett, mert nem kapták meg a nekik járó marhahúst. A tüntetők a belvárosba, a miniszterelnökség elé próbáltak vonulni. A rendőrség szétoszlatta a tüntetőket. Egy asszonyt engedetlenség címén letartóztattak.

³¹ A felsorolt módszerek alkalmazását (a sztrájkolókat elleni erőszakot) jól szemléltetik a cseh és morvaországi bányavidéken történekről tudósító jelentések, adatközlések. A nyugat-csehországi bányavidéken a sztrájkoló bányászok az elővezetés elől a közeli erdőkbe és nehezen megközelíthető helységekre menekültek. A karhatalmi alakulatok parancsnoka (Zsenyey ezredes) a bujkálók ellen „akik napok óta lakásuktól és lakóhelyüktől távol az erdőkben élnek, és lopott terményekből táplálkoznak” szabályszerű hajtóvadászatot indított. 1918. szeptember 29-éről keltezett jelentése szerint az átfésülendő – Staab, Chotischán, Popow, Sekerau, Lohutzon, Tuschkau, Nürschán, Willkischen helységek által határolt – területet a I. császárvadász ezred első százada körülzárta, majd ezt követően az egyes osztagok megindultak a központ felé. Az útközben felhajtott bányászokat elfogták és a chotieschani I-es sz. „Osztrák-akna” katonai vezetőjéhez kísérték. A bányászokra lőttek, amennyiben azok menekültek, és háromszori felszólításra sem álltak meg. A fegyverhasználatot az ezredes jelentésében a legénység rossz hangulatával, türelmetlenségével indokolja: „a katonák tehetet-

A kompromisszum, az egyezkedés módszerét – mely a panaszbizottságok felállításával már jó ideje napirenden volt – az 1918. február 9-én tartott miniszterközi értekezlet irányelvei szerint elsősorban ott próbálták alkalmazni, ahol a megmozdulások tisztán gazdasági jellegűek voltak, és a résztvevők többségét élelmiszert követelő nők és gyermekek alkották.³²

A sztrájkok és más megmozdulások egyezkedés útján való leszerelésében jelentős szerepet játszottak Ausztria Német Szociáldemokrata Munkáspártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak reformista vezetői, akik a rendszer meg nem változtatható voltából kiindulva készek voltak a munkásokat – kompromisszumok fejében – a megalkuvás irányába befolyásolni. Fellépésük a baloldal, a radikálisok ellenállásába ütközött; mérséklő álláspontjuk, a helyzet tartós rosszabbodásával, tarthatatlanná vált.

A Magyar Minisztertanács 1918. június 21-i ülésén báró Szerényi József, a kereskedelemügyi miniszter állapította meg, hogy a „szakszervezetek vezetőinek kezéből kisiklott a vezetés, s azoknak úszniuk kell az árral. Hogy vezető szerepeiket megtarthassák, tovább kell izgatniok. Ma úgy áll a helyzet, hogy a vezetők tudnak sztrájkot szervezni, de leszerelni nem tudnak”.³³

Az osztrák belügyminiszter a Belügyminisztériumban tartott értekezleten (1918. augusztus 28.) úgy jellemezte a helyzetet, hogy „a munkásság vezetői már nem tartják kezükben a munkásokat, és ez arra ösztönzi őket, hogy tekintettel a munkások hangulataira, sajtójukban veszélyesen éles hangot üssenek meg”.³⁴

lenek voltak, hiába szaladtak a felbukkanó és menekülő bányászok után.” A razzia – a jelentés szerint – végső soron eredményes volt: „a dolgozók 45%-a felvette a munkát”. (KA. KM. Abt. 5. 1918. 64–3/30–4. Stationskommandant in Pilsen an KM. 29. September 1918. Schreckschüsse gegen flüchtende Bergleute.) A német–osztrák szociáldemokraták interpellációja (1918. október 11.) a morvaországi, osztrava–karvini szénmedencében dolgozó bányászok elleni erőszakról az alábbi adatokat tartalmazza: a bányászok augusztus 14-én előterjesztett, helyzetük javítását célzó követeléseai a bányatulajdonosok részéről válasz nélkül maradtak. Válasz helyett a karhatalom, a bányát megszállva tartó katonaság – többségében magyar, részben német anyanyelvű katonák – brutálisan lépett fel, és a bányászokat ütlegetéssel biztatta gyorsabb mozgásra. Aki az ütlegek ellen tiltakozott, pofont kapott. A bányászok válaszul sztrájkba léptek. „A sztrájkolók ellen razziákat tartottak. Az őrzőjárat éjszaka jelent meg a bányászlakásokban, és feltűzött szuronnal kísérte – nemegyszer szakadó esőben – az ott találtakat az aknához, ahol a munkavezető szigorú kihallgatást tartott, és egyeseket hadbírórság elé utalt. Schönhofban egy őrzőjárat fegyverét használta, bár a földet nők és gyermekek dolgoztak. Több munkásszálláson a benyomuló katonák betörték az ablakokat. A VI-os sz. szálláson (Karvin) húsz feltört lakás tanúsítja a katonák látogatását...” az interpellációt aláíró képviselők egy sor további konkrét esetet felsorolva, a munkaügyi minisztertől a bányák militarizálásának megszüntetését kérték. (Haus der Abgeordneten – 91. Sitzung der XXII. Session am 11. Oktober 1918.)

³²AVA. M. d. I. Präsidiale 22 in gen. 1918–22534. Ergebnis der interministeriellen Beratung über den zu beobachtenden Vorgang bei Austandsbewegungen und Unruhen. A panaszbizottságok felállításáról Ausztriában az 1918. március 18-án kiadott császári rendelet intézkedett (RGBl. Nr. 122), miután ezt megelőzően 1915 végén Bécsben és Alsóausztriában ilyen jellegű szerv már működött. Magyarországon a honvédelmi miniszter 1916. január 17-én kiadott rendeletével (18.950) H. M. eln. 20-b) szabályozta a panaszbizottságok működését. A januári alaprendeletet a későbbiek folyamán további kiegészítő rendelkezések követték.

³³Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1914–1918. 475.

³⁴AVA. M. d. I. Präsidiale 20. Sicherheit 1918–19646. Protokoll, Sitzung 28. VIII. 1918. im. M. des Innern betreffend Feststellung der Sicherheitsverhältnisse und die Richtlinien des Ausbaues des Sicherheitsdienstes im besondere durch Verstärkung der Gendarmerie.

Miután az egyezkedés objektív és szubjektív feltételeinek hiánya az idő előrehaladtával nyilvánvalóvá vált, megoldásként, 1918 tavaszán és nyarán, az eröszak – konkrétan, az eröszakszervek megerösítésének kérdése – került elöterbe.

A jobboldal (az alldeutsch és az osztrák–német centralista irányzat) már a januári sztrájk idején rendcsinálást, katonai diktatúrát, a tehetetlen polgári kormányzat félreállítását követelte. (Január végén herceg Schönburg-Hartenstein lovassági tábornok, 1918. május 1-e elött báró Carl Bardolff tábornok volt a diktátorjelölt.) E terv megvalósulására, a katonai diktatúra kivitelezésére azonban nem került sor.

1918 februárjában a hátországban levö mozgó (karhatalmi) alakulatok (a hadra kelt hadsereg hátországban elhelyezett egységei, valamint a póttesteknél levö karhatalmi századok, zászlóaljok, géppuskás osztagok) közös főparancsnokságának felállítását tervezték, de az egy kézben való egyesítés gondolata csak laza formában, három karhatalmi parancsnokság felállításával valósult meg, és e parancsnokságok is csak rövid ideig – egy hónapig – március 8-ig léteztek.³⁵

A karhatalmi alakulatok létszáma 1918 februárjában 50 000 főre volt becsülhető, ami a póttesteknél nyilvántartott katonaság létszámának alig 6%-át jelentette.

E viszonylag alacsony szám erejét növelte, hogy 18 tavaszán a hadra kelt hadsereg 7 – karhatalmi célokra igénybe vehető – hadosztálya is a hátországban állomásozott (4 Ausztriában, 3 Magyarországon).

A karhatalmi alakulatok felszerelése, kiképzése, ellátása alig különbözött a hadsereg más egységeinél fennálló helyzettöl, így karhatalmi célokra való alkalmazásuk eleve kétségesnek tűnhetett. A főparancsnokság és a hadügyminisztérium között ezen túlmenően éles vita folyt és nézeteltérés állt fenn – különösen az olaszországi offenzíva előkészítésének idöszakában – arra nézve, hogy indokolt-e ilyen nagy létszámú frontkatonaság hátországban való állomásoztatása. A vita végül is az AOK javára dölt el (a hátországi frontkatonaság létszáma júliusra 5 1/2 hadosztályra csökkent), bár a Hadügyminisztérium érvei a Monarchia bizonytalan belső helyzetéről indokoltak és helytállóak voltak.³⁶

³⁵ A három karhatalmi parancsnokság és azok parancsnokai a következöök voltak: 1. Bécs, Krakkó, Lemberg, Mährisch-Ostrau. Parancsnokság székhelye: Bécs. Parancsnok: Viktor Weber von Webenau gyalogsági tábornok. 2. Prága, Leitmeritz. Székhely: Prága. Parancsnok: Lovag Otto von Berndt altábornagy. 3. Budapest, Pozsony, Kassa, Temesvár, Nagyszeben, Zágráb. Székhely: Budapest. Parancsnok: báró Lukachich Géza vezérörnagy. KA. MKSM. 1918. 69–3/7. Ernennung und Wirkungskreis von Kommandaten der mobilen Truppen.

³⁶ A Hadügyminisztérium a frontkatonaság egy részének elszállítása ellen 1918 júliusában többek közt a következöképpen érvelt: „Az alábbi körülmények, hogy felettük úrrá lehessünk, feltétlenül megkövetelik, hogy megfelelő katonai erővel rendelkezünk; teljességel bizonytalan politikai helyzet Galíciában, Csehországban és a délszláv területeken. Ma is fennálló, sőt tovább élesedö élelmezési válság. Fenyegető vasutassztrájk, mely maga után vonhatja a vasutasok militarizálását. Élelmisszerszállítmányok biztosítása, a termelés biztosítása. Katonaszökevények és a szökevény hadifogyók elleni intézkedések. Bizonytalan helyzet a parlament küszöbön álló összehívása elött és a választójogi vita Magyarországon. Végül a lakosság szinte valamennyi rétegénél uralkodó nyomott és felháborodott hangulat, mely megfelelő táptalajul szolgálhat a pillanatnyi és helyi jellegü nyugtalanság kiszélesedéséhez, a fennálló rendszer megdöntésének kísérletéhez.” KA. KM. Abt. 5. 1918. 64–50/9–13. Idézi: *Plaschka*, II. 22–23. Ugyanitt (I. 166–174. o.) részletes adatok és számítások a karhatalmi alakulatokra vonatkozóan.

A hadsereg karhatalmi célokra igénybe vehető alakulatai mellett a csendőrség jelentette Ausztriában és Magyarországon egyaránt a fennálló rend erőszakszervezetének további fontos támaszát.

A csendőrség létszáma a háborút megelőző esztendőben Ausztriában meghaladta, Magyarországon megközelítette a 14, illetve a 12 000 főt. A háború kitörését követően a létszám, a bevonulások és az utánpótlás igénybevétele folytán, csökkenőben volt, és csak a háború utolsó esztendejében születtek tervek e helyzet megváltoztatására. A csendőrség állományát ekkor Ausztriában 10 000 fővel, Magyarországon 5000 fővel tervezték emelni. Tervbe vették a fizetésrendezés végrehajtását is. E javaslatokkal, tekintettel a polgárháborús hangulatra, látszólag mindenki egyetértett. A létszámemelés és fizetésrendezés ugyanakkor, ténylegesen, a létszámhiánnyal küzdő hadsereg és az infláció növelésétől visszariadó pénzügyminisztérium ellenállásába ütközött. A nagyvonalú és nagyon is indokolt tervekből 1918 novemberéig alig valami valósult meg.³⁷

Nemzeti és nemzetiségi ellentétek

A Monarchia egyre kilátástalanabbá váló belső helyzetét a háború végső, befejező szakaszában tovább rontotta a nemzeti és nemzetiségi ellentétek kiéleződése.

Galíciában, pontosabban Galícia lengyel lakta területein, az ilyen irányú megmozdulások 1918 februárjában lángoltak a leghevesebben. A februári sztrájkok és tüntetések hátterét a breszti béketárgyalások alkották. Az ukránoknak ott tett engedmények szolgálták ürügyül a nacionalista hangulat felszításához. (A Monarchia élelmiszerszállítványok ígérete fejében kész volt a rövid életű Ukrán Köztársaságnak vitás területeket [Cholm] átengedni, és egy titkos megállapodásban Galícia ukrán lakta részeinek önkormányzatot is kilátásba helyezni.) A nagylengyel irányzat a döntést élesen támadta, és a nemzeti demokraták más pártokkal együttműködve tiltakozásra, tüntetésre szólítottak. Február 18-án nemcsak a nagyobb városokban (Krakkó, Lemberg), de a kisebb helységek egész sorában (a Belügyminisztérium jelentése 31 helységre utal) tüntető felvonulásra és munkabeszüntetésre került sor. A tüntetők hazafias dalokat énekelve vonultak fel, tiltakoztak, önálló, egységes Lengyelországot követeltek. A kétfejű sassal ékesített címereket eltávolították vagy összetörték, Vilmos császár és a Habsburg-uralkodó képmását elégették vagy céltáblának használták. A felvonulás nem egy helyen zavargássá fajult, üzletek és élelmiszerraktárak kifosztásával vagy legalábbis ennek megkísérlésével fejeződött be.³⁸

³⁷AVA. M. d. I. Präsidiale 20. Sicherheit 1918–19646. Protokoll der Sitzung von 28. VIII. 1918 im M. des Innern . . . A m. kir. kereskedelemügyi miniszternek a hadügyminiszterhez intézett 1918. augusztus 23-i átirata szerint: „a m. kir. csendőr főparancsnokság részéről tervezett mintegy 6000 főnyi csendőrlétszám szaporítás nem sikerült, mert a katonai csapatoknál a csendőrszolgálatra jelentkezettek száma 6000 helyett alig haladta meg a 800-at”, az átirat megjegyzi, hogy a „harcvonalban katonai szolgálatot teljesítő hivatásos csendőrök létszáma ugyanakkor a 4000-et is meghaladja”. (KA. KM. Abt. 5. 64–41/60), *Preszly*: A m. kir. csendőrség. 100–105, és 3., 4., 6. sz. melléklet. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1914–1918., 496–498.

³⁸KA. MKSM. 1918–28–217. II. 18. és AVA. M. d. I. Präsidiale 22. Galizien 1918–5792, 6560, 6563, 11226.

A februári megmozdulások egybeestek a segédhadtestté átszervezett lengyel légió lázadásával. A Bukovinában állomásozó lengyel katonák február 15-én, az éjszaka leple alatt, megkísérelték, hogy zárt kötelékben átlépjék a határt, és az egykori Oroszország területére vonuljanak. A Josef Haller vezetése alatt álló egységek célja az ott-tartózkodó (az egykori cári hadseregből kivált) ellenforradalmi beállítottságú, antantbarát lengyel alakulatokkal való egyesülés volt, de az átállás csak egy töredéküknek sikerült. A legionisták zömét Czernowitz közelében bekerítették és elfogták. Február 23-ig 160 tiszt és 4700 főnyi legénység került fogságba. A segédhadtestet február 19-én feloszlatták. A vezetők ellen (91 tiszt és 24 legénységi állományú legionista) hadbíróági eljárás indult Máramarosszigeten.³⁹

Csehországban a cseh birodalmi gyűlési képviselők és tartománygyűlési képviselők január 6-i, majd április 13-i nyilatkozata (ez utóbbi válasz volt Czernin április 2-i csehellenes beszédére) jelezte a helyzet éleződését. E nyilatkozatok alig burkolt formában egy önálló csehszlovák állam létrehozása mellett foglaltak állást, és megerősítést nyertek a szlovákok május 1-i lipótszentmiklósi gyűlésén, az ott elfogadott határozattal.

1918 májusában, a cseh nemzeti színház alapításának 50. évfordulója szolgált ürügyül a nemzeti irányzat újabb fellépéséhez. A közel egy héten át, május 14–20. között, sokezer ember részvételével zajló ünnepi ülések, nyilvános gyűlések és utcai tüntetések, látványos megmozdulást jelentettek az előbbieken vázolt célok érdekében. „A cseh nép bebizonyította” – volt olvasható a prágai cseh sajtóban (a később betiltott *Narodni Listyben*) – hogy a „zsarnokság és elnyomás körülményei között is képes önmagát kormányozni . . . súlyos igazságtalanság megtagadni tőle az önállóságot”.⁴⁰

A *délszláv* területeken nem került sor olyan látványos megmozdulásokra, mint februárban Galíciában, vagy májusban Prágában. Ennek ellenére kétség sem férhetett hozzá, hogy a nemzeti irányzat és annak radikális szárnya itt is erősödőben van. Erről tanúskodott a március 2-án és 3-án Zágrábban tartott délszláv konferencia határozata (állásfoglalás a szlovének–horvátok és szerbek önálló demokratikus állama mellett, a Monarchiában való maradás említése nélkül). Ezt bizonyította a szlovén területen indított – önálló délszláv államot követelő aláírásgyűjtési akció, mely az újságok tudósítása szerint 200 000 aláírást eredményezett. Erről tanúskodtak a nemzeti irány képviselőit méltató megemlékezések (Horvátországban ünnepségek Petar Preradovic születésének 100. évfordulója alkalmából, a szlovén lakta területen megemlékezés és emléktábla avatás Jan Kren radikális–néppárti–függetlenségi politikus halálát követően). Az idők változását jelezte, hogy az augusztus 16–17-i, Laibachban (Ljubljánában) tartott tanácskozáson megalakult a Szlovén Nemzeti Tanács – egyelőre a Néppárt és a Demokrata Párt, továbbá Isztria és Triest képviselőiből – azzal a nyíltan hangoztatott céllal, hogy kiindulópontja legyen „a Monarchiában élő szlovének, horvátok és szerbek közös Nemzeti Bizottságának, mely magába foglalná az önálló délszláv állam kiharcolására törekvő politikai erők összességét”.⁴¹

³⁹ KA. MKSM. 1918. 69–16/2–8. (Kézzel írt, dátum nélküli feljegyzés a történetekről.)
Plaschka: I. 93–96.

⁴⁰ KA. KM. Präsidiale, 1918. 83–8/2–17. Uebersicht aus der Inlandsprese, 1918. május 31. (26. o.)

⁴¹ AVA. MPr. 340/d. 10691/1918.

A nemzeti irányú megmozdulások élén a nemzeti burzsoázia állt. Az osztrák Belügyminisztérium idevágó jelentései is rámutatnak arra, hogy a nacionalista jelszavakat hangoztató nagylengyel nemzeti pártok tagjai és vezetői között nagybirtokosok és nagyiparosok találhatók. Ugyane jelentések szerint a galíciai megmozdulások szervezői és irányítói: lapszerkesztők, középiskolai tanárok, papok, ügyvédek, tisztviselők. A résztvevők – olvasható a jelentésekben – zömmel az ifjúság (gimnáziumi tanulók), a vasutasok, a postások, a lengyel katonák és az állami hivatalok – köztük a Helytartótanács, az igazságügyi szervek, az Osztrák–Magyar Bank – lengyel nemzetiségű tisztviselői közül kerülnek ki. (A császári és királyi hivatalnokok tilalom ellenére való megjelenése a felvonulók soraiban Bécsben megdöbbenést váltott ki, és a központi szervek vizsgálatát vonta maga után, de megtorlásra nem került sor.)

A megmozdulások szervezői, irányítói és részvevői társadalmi hovatartozását illetően hasonló volt a helyzet Csehországban és a Monarchia délszláv területein.

A nemzeti irányú szervezkedés számára fontos felhajtó erőt jelentett az antant állásfoglalása, pontosabban az antant állásfoglalásának megváltozása. Míg a szövetségesek – különösen az angol kormány – a háború első éveiben nem gondoltak a Monarchia felosztására, álláspontjuk e téren 1918 tavaszán, a titkos béketárgyalások meghiúsulása és a Sixtus-ügy kirobbanását követően megváltozott. Mint erre már utaltam, felülkerekedett és általánosan elfogadottá vált az a korábbi kisebbségi vélemény, hogy a Monarchiával nincs mit tárgyalni, a Habsburgok még ha szeretnék, akkor sincsenek abban a helyzetben, hogy különbékét kössenek, engedményeket tegyenek.

A francia kormány június 20-án az emigráns csehszlovák Nemzeti Tanácsot hivatalosan is elismerte „a nemzet minden érdekét képviselő legfelsőbb szerv gyanánt” és „a jövő csehszlovák kormány első alkotóelemeként”.⁴² A francia elismeréshez 1918 nyarán Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is csatlakozott (augusztus 9., szeptember 2.). 1918 nyarán megerősítést nyert a szövetségesek lengyel álláspontja is, mely már Wilson 1918. januári 14. pontjában szerepelt: „Egyesült és független Lengyelország szabad kijárással a tengerhez.”⁴³ A szövetségesek a délszlávokat is biztosították nemzeti törekvéseik támogatásáról, bár a délszláv kérdés a délszlávok közötti és különösképpen az olasz–szerb ellentét következtében a lengyel és cseh problémánál bonyolultabb volt.

Fontos mozzanat, hogy a háború befejező szakaszában együttműködés alakult ki a lengyel–cseh–délszláv nemzeti mozgalmak vezetői között. Az együttműködés a Habsburg-birodalom elnyomott népeinek függetlenségét, önállóságát követelő római kongresszusa után (április 8–10) – Rómában az olasz–délszláv ellentét ügyét is sikerült némileg áthidalni – egyre szorosabbá és látványosabbá vált. Prágában az április 13-i megmozduláson megjelentek a délszlávok képviselői, a májusi ünnepeken ott voltak mindazok, akik Rómában összefogtak, sőt még a szlovákok is! A Szlovén Nemzeti Tanács megalakításánál lengyel és cseh képviselők bábáskodtak, a lakosság tapsaitól kísérve.

A munkások és a parasztok, a társadalom legelnyomottabb rétegei a nacionalista irányú, a nemzeti szempontokat egyoldalúan előtérbe helyező irányzattal szemben általában passzívan viselkedtek.

⁴² Beneš, II. k. 356.

⁴³ Secrets of Crew House, 41.

A Galíciából érkező jelentések hangsúlyozták, hogy a februári megmozdulásoktól a szervezett munkásság távol tartotta magát, és úgy vélték, hogy a parasztok a politikai helyzet iránt csak annyiban érdeklődnek, amennyiben a föld megváltásáról vagy felosztásáról van szó.⁴⁴

A szlovén Nemzeti Tanács megalakulásáról készült feljegyzések meglepéssel nyugtázták, hogy e szervben csak két polgári párt vesz részt, a szociáldemokraták, bár felkérték őket, egyelőre kívül maradtak.

A cenzúrahatóságok által elkobzott és a levéltárakban gondosan megőrzött levelek is arról tanúskodnak — már amennyire a történettudomány e nagy tömegben fennmaradt értékes forrásanyagot mind ez ideig feltárta —, hogy a Monarchián belül a néphangulat még 1917 végén — 1918 elején is elsősorban a szociális kérdések (nyomor, rekvirálás, bevonulás, drágaság, a közigazgatás visszaélései) és a háború befejezésének óhaja, lehetősége érdekelte.⁴⁵

Ugyanakkor kétségkívül igaz, hogy 1918 tavaszától e téren némi változás mutatható ki. A nemzeti kérdési érdeklődés nő, a nacionalista agitáció, a háború utolsó, befejező szakaszában olyan rétegekhez is eljut, melyek addig e téren meg nem közelíthetőnek számítottak.

A változás hátterében a gazdasági helyzet rosszabbodása és a Monarchia helyzetének kilátástalanná válása állt.

A nacionalista agitáció a szociális elégedetlenséget, az ellátás nehézségeit ügyesen kapcsolta össze a nemzeti irányú törekvésekkel.

Az élelmezési válság kapcsán a polgári sajtó Ausztriában arról cikkezett, hogy ennek oka a magyarok rosszindulatú magatartásában, a „magyar blokádban” keresendő. A magyar sajtó ugyanakkor nem győzte hangoztatni, hogy a rekvirálások során Magyarországon szigorúbban járnak el, mint Ausztriában a németek, vagy Csehországban a csehek által lakott területeken, továbbá, hogy a begyűjtést (ami nem felelt meg a valóságnak) cseh katonák hajtják végre, és a cseh hivatalnokok a hadseregnek szállított terményt a cseh civil lakosság közt osztják szét. A magyar sajtó az osztrák gyerekek magyarországi nyaraltatásán is felháborodott és mind ezt, mind a magyar gyerekek tengerparti üdültetését kísérő visszasságokat osztrákellenes hangulatkeltésre használta fel. A cseh sajtó cáfolta, hogy náluk a rekvirálás enyhe lenne, de egyben leszögezte: amennyiben a szlávoktól áldozatot kérnek, úgy őket a jogokból sem lehet kirekeszteni.⁴⁶

A tömegek körében a háború befejező szakaszában mind erősebbé vált a meggyőződés, hogy a Monarchiával szemben — mely évek óta nem adott mást, mint fokozódó nyomort és egy végtelenbe nyúló háború végtelenbe nyúló szenvedéseit — az elszakadás, az önálló, független államok megalakulása, a háború befejezését, minden kívánság teljesülését, a szociális problémák megoldását is jelenti.

A civil hatóságok a nemzeti irányú mozgalmak kérdésében nagyfokú megértést és engedékenységet tanúsítottak. E magatartást, mely titkos együttműködés és helyezkedés

⁴⁴ KA. MKSM. 1918. 28–2/7. Február 19.

⁴⁵ *Hanák Péter*: A néphangulat változásai a Monarchiában 1917–1918-ban (előadás) *Ism. Századok*, 1969. 2–3. sz. 513–514. *Uő.*: Népi levelek az első világháborúból. Valóság, 1973. 3. sz. 62–87.

⁴⁶ KA. KM. Präs. 1918. 83–8/2–14., 17., 19. *Übersicht aus der Inlandsprese* 1918. április 30., május 31., augusztus 31. 33–35., 44–45., 29–31.

gyanúját sugallta, a katonai parancsnokságok élesen bírálták. A hadsereg erélyes fellépést sürgetett.

„Érthetetlen, hogy az ilyen ünnepségeket nem tiltják be a saját hatáskörükben, vagy legalábbis nem redukálják azokat a minimumra” – így írt Kestranek – gyalogsági tábornok – a prágai Militärkommando parancsnoka, a májusi megmozdulásokról készített jelentésében. Tiltsanak be minden államellenes rendezvényt, tiltsák be a nyíltan vagy burkoltan ilyen irányban tevékenykedő időszaki sajtótermékeket, tartóztassák le a sugalmazókat és a vezetőket, követelte a prágai katonai parancsnok, és azt javasolta, hogy a rendőrség támogatására szervezzenek csendőr-karhatalmi különítményeket.^{4 7}

A galíciai februári zavargások után a Hadügyminisztérium február 24-én statárium elrendelése mellett foglalt állást, majd – kiegészítésként – a gyülekezési és egyesülési szabadság korlátozását, a cenzúra szigorítását, a nagylengyel irányzathoz tartozóknál található fegyverek elkobzását, a gyanús elemek kiutasítását, a jelentkezési kötelezettség szigorítását javasolta, és egy sor további rendőri intézkedés foganatosítását terjesztette elő.

A Belügyminisztérium a statárium ellen foglalt állást, Huyn gróf, a galíciai helytartó pedig a Hadügyminisztérium javaslatait egészében utasította el azzal, hogy a javasoltak végrehajtására a Helytartótanács apparátusa alkalmatlan, egy katonai diktatúra pedig a parlamentáris kormányzással össze nem egyeztethető. Alapvetően politikai (külpolitikai) kérdésekről van szó – fejtegette a helytartó, mely ebből következően csakis politikai eszközökkel (a lengyeleknek teendő engedményekkel) oldható meg.^{4 8}

Huyn egy későbbi jelentésében azt is kétségbe vonta, hogy a helyzet Galíciában olyan sötét lenne, mint amennyire azt egyes katonai parancsnokságok – szerinte rosszul tájékozott – hírszerzői feltüntetik.^{4 9}

Ellentétben az osztrák kormány és az osztrák hatóságok bizonytalan és engedékeny magatartásával, a magyar kormány és a magyar hatóságok még 1918 tavaszán és nyarán is az engedékenység ellen, az erős kéz politikája mellett foglaltak állást. Erről tanúskodott a magyar nyelvű oktatás újbóli erőszakolása az iskolákban, a választójogi törvényjavaslat nyíltan nemzetiségellenes jellege, továbbá – elrettentő demonstrációként – a szlovák nemzeti párt vezetőjének Vavro Srobárnak letartóztatása és Ceglédén való internálása, a május 1-i lipótszentmiklósi gyűlést követően.

A HADSEREG BOMLÁSA

Az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetét vizsgálva a háború utolsó esztendejében, fontos mozzanatként kell a hadseregen belüli bomlási tünetekre utalni. A hadsereg fennmaradása, vagy szétesése döntő jelentőségű kérdés volt, hisz a közös hadsereg jelentette a súlyos ellentétektől gyötört birodalom legfőbb összetartó erejét – békében és háborúban egyaránt.

^{4 7} MfLV. Präs, 1918–20–19678. K. u. K. Militärkommando in Prag an k. k. Ministerium für Landesverteidigung. 26. Mai 1918. Resumé der Berichte über die Maivorgänge in Prag-Anträge.

^{4 8} AVA. M. d. I. 22. Galizien 1918–6560

^{4 9} KA. MKSM. 1918–28–2/7. Augusztus 16.

A hadsereg létszáma 1917 tavaszán érte el a csúcspontot, megközelítve az ötmilliót. Ezután átmeneti visszaesés következett, de a létszám 1918 tavaszán, az új felfutás idején, alig néhány százalékkal maradt el az egy évvel korábbi adatok mögött.⁵⁰

A magas létszám fenntartását a hadvezetőség nagy erőfeszítések árán (18 évesek bevonultatása, felmentettek „átfésülése”) érte el, bár a katonai helyzet (a hadműveletek a keleti fronton befejeződtek) a drákói intézkedéseket nem indokolta, és a hadsereg ellátása, élelmezése körüli nehézségek sem szóltak a létszám emelése mellett – ellenkezőleg, inkább annak csökkentését kívánták volna.

A probléma a hadsereget illetően a háború befejező szakaszában – bár ezt az illetékesek nehezen, vagy sehogy se akarták belátni – nem a létszám nagyságában, hanem összetételének romlásában, a rosszul ellátott csapatok leharcolt voltában rejlett. Nem a mennyiséggel, a minőséggel volt baj. Az 1918-as hadsereg nem hasonlított az 1914. évre. A háború kezdetén jól kiképzett, javakorabeli katonák voltak a harctéren, hivatásos tisztek vezetésével. A háború első éveinek szörnyű vérvesztése után⁵¹ az élvonalbeli hivatásos és tartalék katonák helyét, a gyengén vagy sehogyan sem kiképzett póttartalékosok és népfelkelők foglalták el, akiket eleinte 19-től 42 évig, később 18-tól 52 évig soroztak a hadseregbe. A magas élelmezési létszám nem lebecsülendő arányban felgyógyult sebesültekből és betegekben – közülük többszörösen sebesült és többszörösen megbetegedett katonákból – tevődött össze, továbbá olyan felmentettekből, vagy korábban alkalmatlannak minősítettekben, akik ismételt sorozásokkal és az alkalmatlanság mércéjének állandó lejjebb szállításával váltak „rátermetté” a hézagok kitöltésére. A háború folyamán az 1884–1897-es évjáratokat ötször, az 1898-as és 1873–1883-as évjáratokat négyszer, az 1899-es és az 1867–1872-es évjáratokat háromszor, az 1866-os évjáratot kétszer, az 1865-ös valamint az 1900-as évjáratot egyszer sorozták újra.⁵²

A fegyelem lazulása

A bomlás tünetei 1918 tavaszán és nyarán különböző szinteken és különböző formában jelentkeztek. A Hadügyminisztérium 5. ügyosztályához (e részleg foglalkozott a hadseregen belüli visszasságokkal és a fegyelemsértési ügyekkel) beérkező jelentések rablásról, a civil lakosság fosztogatásáról, járókelők megtámadásáról, verekedésről, részeskedésről, „randalírozásról” tudósítottak.

Az ilyen jelentések a megelőző évekhez képest nem jelentettek újdonságot, de az esetek növekvő száma elgondolkodtató lehetett.

A felsorolt tünetekhez csatlakoztak az öncsonkítást, az ehetetlennek ítélt élelem átvételének megtagadását és ezzel párhuzamosan az önkényes rekvirálást (az állomásokon vesztglő, élelemmel megrakott szerelvények kifosztását) ecsetelő tudósítások.

⁵⁰ A hivatalos hadtörténet szerint 1917. december 31-ig 8,42 millió volt a bevonultak száma, és ebből 4 millió vált ki a harcok során. (Halottak, hadifoglyok, rokkantak, korosak, felmentettek.) Ö–U. letzter Krieg, Bd. 7.: 41. o. Az élelmezési létszám: 1917. május 1-én 4 804 000. (Ebből 3 196 000 a harctéren, 1 608 000 a hátszágban.) 1918. május 1-én az élelmezési létszám: 4 650 000 (2 818 000 a harctéren, 1 832 000 a hátszágban). Uo. Beilage 2. Tabelle 2. és 3.

⁵¹ A Monarchia hadseregének vesztesége (halottak, sebesültek, hadifoglyok, betegek) 1914: 2 016 508, 1915: 1 851 570. Ö–U. letzter Krieg, Bd. 7., 46.

⁵² Gratz-Schüller, 158–159.

Egyes esetek félreérthetetlen politikai jellegére utalt, hogy nem egy jelentésben a tisztelgés elmulasztásáról, parancsmegtagadásról, az eskümondást illető ellenszegülésről, háborúellenes kifakadásokról vagy a bolsevizmus éltetéséről volt szó, és arról is lehetett olvasni, hogy a szabadságolt katonák hazatérve a jegyzőket megtámadják, vagy velük szemben kihívóan viselkednek.

A menetszázadok elindítása körüli visszásságokról beszámoló feljegyzések, sok egyéb szabálytalanság mellett, főképp arról számoltak be, hogy a bevonuló katonák a vonatból lövöldöznek – őzekre, szarvasokra, vadkacskára és a bakterházak körül feltűnő tyúkokra, de nemcsak e célpontokra. A vadászó tevékenység mellett célba veszik a távbeszélő vezetékeket, a póznákon található porcelánszigetelőket, egyes esetekben a peronon álló tiszteket, beleértve – ez is előfordult – az ezredparancsnokot is!

A jelentésekhez fűzött és azokat értékelő magyarázatok e különös új jelenségeket alkoholizmusnak, virtuskodásnak, „betyárentumnak” minősítették, de a tisztek elleni fellépés és az, hogy a lövöldözés Badenben (az AOK főhadiszállásán) az ottani vasútállomáson is ismétlődött, arra utalt: többről van szó, a harcra induló katonák lövöldözése más tényezőkkel, még fűtetlen vagonokkal és rossz ellátással sem magyarázható kielégítően.

A Hadügyminisztérium a riasztó jelentésekre ellenrendszabályokkal válaszolt. Először a tényleget kobozták el, és amikor ez nem használt, a zárzatot, végül a puskákat egészében, és a frontra indított katonákat – akik végső lehetőségként kövekkel dobálóztak – megbízható tisztek és karhatalmi alakulatok felügyelete alá helyezték. Mindez némi eredményt hozott, de egyben megalázó volt és visszatetsző az olyan alakulatoknál, ahol a katonák „randalírozásra” nem gondoltak.

A menetszázadok elindítása körüli visszásságok az idő előrehaladtával fokozódtak. 1918 nyarán és őszén a bevonuló katonákra ítélt lázongása – a szigorú beavatkozás ellenére – csúcspontot ért el.⁵³

⁵³ A menetszázadok elindítása és utazása körüli visszásságokról a jelentések egész sora tájékoztat. Jellegzetes az alábbi, teljes terjedelmében közölt jelentés. A 10. sz. közös gyalogezred jelenti 1918. szeptember 27-én: „A 4. és 5/43-as menetszázadoknak szeptember 20-án este 1/2 7 órákor kellett indulásra készen állniuk. A legénységnek aznap délután fizették ki a hadifogoly járandóságot. Ennek eredményeként a többség ittas volt, és kis csoportokban vonult a pályaudvarra, miközben éles ténnyel lövöldözött. Amikor a két századparancsnok (Fischer és Neumann hadnagyok) a gyülekezőhelyen megjelent, ott az összlétszámnak csupán 3/4 részét találta. A névsor olvasásakor a zárzatokat elkobozták. A 4/43-as menetszázad 75, az 5/43-as menetszázad 73 zárta kobozott el. Zászlószentelés következett, majd a menetszázadok elindultak a pályaudvarra. Útközben azok, akik a gyülekezőhelyen nem jelentek meg, és a zárzatot megtartották, szünet nélkül lövöldöztek. A pályaudvar közelében a menetből kilépő katonák az ablaküvegeket – puskatussal vagy kövekkel – betörték. A bevonuló katonák nyugodtan és lövések nélkül ment végbe, de amikor a szerelvény elindult – a tisztek a vagonok mellett álltak –, a legénység nem a levegőbe lőtt, hanem egyenesen előre, amint az az ott álló vagonokon észlelhető becsapódásokból megállapítható volt. Útközben a legénység a lövöldözést szünet nélkül folytatta. Az állomásokon a katonákat csak nagy erőfeszítés árán sikerült az ott található vagonok kifosztásától visszatartani. A transzportot kísérő tisztek önmagukra voltak utalva, mert a szakaszvezetők részben a randalírozók közé tartoztak, részben, félve a legénységtől, beavatkozni nem mertek. Straze állomáson a legénység feltört egy só-t szállító vagon, de a megjelenő tisztek a fosztogatást megakadályozták. Egy másodosztályú vagonból ellopták a vánkösöket, az állomásfőnök jelentése után sikerült azokat visszaszerezni és visszaadni. Egy további állomáson, Straze és Tarnow között a katonák közvetlenül a vonat indulása előtt egy kertből gyümölcsöt loptak. Itt a

Dezertálás

Az 5. ügyosztályhoz érkező beszámolók közül különösképpen aggasztónak tűnhettek a *szökevények* számának növekedéséről, a dezertálás erősödéséről tudósító jelentések.

A dezertálók tömeges megjelenése immár „országos csapássá vált”, volt olvasható egy 1918. június 18-ról keltezett feljegyzésben.⁵⁴

Arra nézve, hogy mennyi volt – a Monarchia egészét tekintve – a szökevények száma, 1918 tavaszán és nyarán, megbízható adatokkal nem rendelkezünk. Feltehető, hogy pontos adatokkal – a Monarchia egészére nézve – a hadügyminisztérium sem rendelkezett. Egy szerénynek tűnő becslés az összlétszámot 230 000 főben jelöli meg, és az alábbiak szerint részletezi: Galícia 40 000, Horvát–Szlavónország–Bosznia-Hercegovina és Dalmácia 70 000, Magyarország 60 000, Cseh- és Morvaország 20 000, Német-Ausztria 40 000.⁵⁵

A közölt megoszlásból kitűnően a szökevények – a lakosság egészéhez viszonyítva – legnagyobb számban a délszláv területeken és Galíciában jelentek meg, de számuk jelentős volt Magyarországon és a Monarchia más részein is.

vasonokat átkutattuk, és 18 további závarzatot koboztunk el. Ezután még egy lövés dördült. Erre a karhatalmat egy további századdal és gépfegyveres osztaggal erősítették meg. Ebéd alatt a vasonokat újlag alaposan átkutattuk. A hátizsákokban még néhány elfelejtett závarzatot, élestöltényt és töltényhüvelyt találtunk. A puskákat egytől egyik elkoboztuk, és egy különálló vagonban elzártuk. Azokat, akiknél závarzatot vagy töltényt találtunk, letartóztattuk, többek közt egy szakaszvezetőt, aki nagy számban rejtegetett üres hüvelyeket, és vonakodott megmondani, hogy ki adott le lövéseket azokkal. Összevéve: 3 szakaszvezető, 1 káplár, 3 őrvezető és 2 gyalogos letartóztatására került sor; a foglyokat a tarnowi állomásparancsnoknak adtuk át. Ennél az esetnél a katonák úgy nyilatkoztak, hogy amennyiben a letartóztatottakat nem engedik szabadon, úgy zavargás lesz, ellenkező esetben nyugodtan fognak viselkedni. Az indulás jelzésekor a katonák ennek ellenére – valamennyien – nyugodtan felszálltak, a szállítmány ezt követően rendbontás nélkül érkezett céljához. KA. KM. Abt. 5–1918–64–3/45(5) K. u. K. IR. 10.: Bericht über die Vorfälle des Transportes des 4 und 5/XLIII. Marschkomp. 29. IX. 1918. A menetszázadok Nou Sandezből (Galícia) indultak el, és szeptember 26-án érkeztek Olaszországba a romanzaccói állomásra.

Hasonló esetekről tudósítanak – többek közt a Hadügyminisztérium alábbi iratai is:

Abt. 5. 64–3/92. Bericht des K. u. K. XI. Armeekommandos. 1918. szeptember 20. Erhebungen, betreffend Ausschreitungen einer Marschformation während des Bahntransportes (5. Kompagnien des XL. Marschbaon des IR 13.)

Abt. 5. 64–3/93. Protokoll (K. u. K. Regimentsausbildungsgruppe b. h. IR. 3. 1918. október 6., 7.) in Bezug auf vorgekommene Disziplinwidrigkeiten der abgegangenen Marschformationen (2., 3., 4., 5(XLIII)).

Abt. 5. 64–3/97. Lt. i. d. Res. Martin Fritsch Bahnh. Insp. Offz. an K. u. K. Bahnhofskommando Nagyszeben. 1918. október 1. Über Marschformation des K. u. K. IR. 8.

Abt. 5. 64–4/33. Kommando der Marschformationen der ISA an kdo. ISA (Gstbs. Abt.) 1918. október 18. Bericht über die Ausschreitungen und Widersetzlichkeiten der 4–10/XLI Makomp. IR. 77 für IR. 10.

⁵⁴KA. MfLV. Präs. 20–1918–19922. Az 5. csendőrparancsnokság jelentése a cs. és kir. Honvédelmi Minisztériumhoz, 1918. június 18. A jelentés Nyugat-Galíciára, a krakkói és przemysli katonai parancsnokságok területére vonatkozik.

⁵⁵*Plaschka*, II, 101. A szerzők megjegyzik: Lehetséges, hogy adataik elmaradnak a tényleges helyzet mögött.

Magyarországra nézve pontos adatok találhatóak, ha nem is a szökevényekre, de az *elfogott* szökevényekre vonatkozóan Ferry Oszkámak, a magyar csendőrség felügyelőjének, egy 1918 júniusi feljegyzésében. E szerint az elfogott dezertálók száma 1914-ben 6689, 1915-ben 26 251, 1916-ban 38 866, 1917-ben 81 605 és 1918 első három hónapjában 44 611. Ferry közléséhez hozzáfűzi, hogy az elfogottak száma az év végéig 150 000-re növekedhet.⁵⁶

A katonák többsége a hátszorból, az ott elhelyezett csapattestektől (póttestektől) szökött meg. Nagy számmal dezertált a legénység a frontokra irányított menetszázadokból, de azokból a szerelvényekből is, amelyek a különböző frontok között szállították egyik helyről a másikra a kijelölt alakulatokat. A dezertálók jó részét olyan szabadságot katonák alkották, akik szabadságuk elteltével jó ideig, vagy sohasem tértek vissza csapattestükhöz. Növelték a magukat „otthonfelejtők” létszámát azok, akik a behívóparancsnak eleve nem tettek eleget.

Arra nézve, hogy mi volt a dezertálás háttere, indítéka, a jelentések többnyire személyes okokra hivatkoznak: Az ellátás rossz, kevés a kenyér, nincs ruha és fehérnemű, hazulról riasztó hírek érkeznek, a család éhezik, a munka sürget, a gazdaság – a családfő távollétében – tönkremegy. A szökés ugyanakkor viszonylag egyszerű – legalábbis a hátszorból –, mert könnyen lehet hamis papírokhoz jutni, az ellenőrzés és a felügyelet gyenge, a helyi hatóságok elnézőek (előfordul, hogy segítenek), a büntetések elégtelenek; „sokan előnyösebbnek ítélik az esetleges büntetést a fronton leselkedő veszélyeknél és nélkülözéseknél”.

A jelentések általában tagadják, hogy a szökéseknek politikai háttere lenne, és hogy abban nemzeti szempontok szerepet játszanának.⁵⁷

Arról, hogy a katonák a háborút gyűlölik, a szolgálatot céltalannak és értelmetlennek tartják, a jelentésekben kevés szó esik, de a feljegyzések nem tagadják, hogy a tisztek felvilágosító munkája gyenge, és nem hallgatják el: a fegyelem lazulásában a „bolszevik eszmék”, az ilyen tartalmú röpiratok nem lebecsülendő szerepet játszanak.⁵⁸

A dezertálók többsége a nem szervezett szökevények taborát gyarapította. E szökevények, a család támogatásával, ismerősök segítségével, egyedül bujkáltak, kihasználva a helyi közigazgatás elnézését, a túlterhelt erőszakos szervezetek tehetetlenségét. Az isten háta

⁵⁶ HIL. HM. 1918–15/a–7845. (14652.) (Közl: MMTVD 5. 207–209.) Ferry a szökevények összlétszámát a magyar birodalomban – „miután az elfogottak a tényleges szám kisebb hányadát jelentik” – több százezerre becsülte és úgy vélte, hogy a viszonyok a Monarchia másik felében is hasonlóak lehetnek. Az államrendőrség főkapitánya Sándor László, a Tisza-perben tett vallomásaiban úgy nyilatkozott, hogy 1918 őszén „Budapesten körülbelül 40–50 000 szökött katona volt”. (*Batthyány*, II. 162–163.)

⁵⁷ L. többek közt a 47. közös gyalogezred pótzászlóaljának jelentését a Gráci Militárkommandóhoz 1918. május 28. KA. KM. Abt. 64–46/12–5. A parancsnok azzal a váddal kapcsolatban, hogy a Marburgban (Maribor) állomásozó katonák közül a szlovének dezertálnának, adatokkal bizonyítja, hogy ez nem igaz. Az ezred németajkú legénysége is szökik, azonos mérvben, sőt még nagyobb számban választja az önkényes eltávozás útját.

⁵⁸ KA. KM. Abt. 5. 64–25/6. Militárkommando Leitmeritz jelentése KM-hez. 1918. május 28. „Ein weiterer Umstand der einreissenden Disziplinlosigkeit ist zweifellos der, dass durch die tschech. Heimkehrer bolschewikische Ideen verbreitet werden.” A katonai parancsnokság a továbbiak során közli, hogy a 44. közös gyalogezred pótzászlóaljánál legutóbb 5 ilyen szellemű, közel azonos tartalmú felhívást találtak. A magyar nyelvű felhívások közül kettőt német fordításban mellékel.

mögötti falvak, a nehezen megközelíthető tanyavilág, az erdők, a hegyek, vagy a nagyvárosok házrengetege jó fedezéket nyújtott. A falvak lakói dolguk végeztével, a tél beálltával csapattestüknél – nem egy esetben – újra jelentkeztek. A szabadság önkényes megtoldása és ennek várható következményei e réteget (a szegényparasztságot, az idősebb, gyengén kiképzett népfelkelőket) kevésbé nyugtalanította.⁵⁹

A szökés adta helyzet nehézségeivel a dezertálók egy része kisebb csoportokba tömörülve próbált megbirkózni. A zöld kádernek („Zelini Kader”, „grüne Garde”) nevezett fegyveres csoportok nappal az erdőkben, lakatlan vidéken bujkáltak, a sötétedést követően jelentek meg a falvakban, élelemszerzés céljából. Megtámadták az állomáson vesztglő szerelvényeket, erősebb csoportok az áruval megrakott vonatokat a nyílt pályán is megállították. A csendőrök megjelenése esetén ellenálltak. „Harc inkább a csendőrök ellen, mint kint a fronton” – ez volt a vélemény és egyben a jelszó.⁶⁰

Bár a csendőrökkel és a karhatalmi alakulatokkal való összecsapás nem egy helyütt valósággal ütközet jellegét öltötte, e küzdelem sehol, még a montenegrói határ mentén sem nőtt át fegyveres felkelésbe.

Az alig szervezett zöld káder fellépésének osztályjellege ugyanakkor, ennek ellenére is egyértelmű volt.

A jelentésben az volt olvasható, hogy a dezertőrök a jómódú falusiakkal hadakoznak, támadásuk a népszerűtlen elemek (uzsorások, hadigazdagok, besúgók) ellen irányul. Egy feljegyzés szerint: A Szerémségben a tehetősek önvédelemre szervezkednek – a dezertőrökhöz a nincstelenek tartoznak. – Zajlik a harc „egyik oldalon a szegények, az elesettek, a másik oldalon mindazok, akiknek van valamijük”.⁶¹

A Hadügyminisztérium a hadsereg bomlásáról, a dezertőrök tömeges megjelenéséről beszámoló jelentésekre az ellenintézkedések egész sorával válaszolt.

1918 februárjában újra bevezették büntetésként a kikötést és gúzsbakötést, holott e megszegényítő fenyítőeszközöket – mint a hadsereghez méltatlanokat, alig egy évvel azelőtt eltörölték.⁶²

⁵⁹ „... die Urlaubsüberschreiter (die sich) überwiegend aus den nicht – und kurzgedienten älteren Landsturmjährgängen der verschiedenen Formationen und Betrieben des Hinterlandes und des Etappenraumes rekrutieren, die von Disziplin ohne dies gar keinen Begriff haben (machen) sich aus einer noch so langer Urlaubsüberschreitung ... gar kein Gewissen. AVA. MI. Präs. 22 – in gon. 23238–1918. A 9. csendőrparancsnokság jelentése a csendőrség felügyelőjének. Zára, 1918. július 29.

⁶⁰ „Das Schlagwort sowohl der Deserteure als auch von den vorbezeichneten Ideen durchsätzten Bevölkerungschichten ist: „Lieber Kampf gegen die Gendarmen als Kampf in der Front.” MfLV. Präs. 1918–20–21550. A 4. csendőrparancsnokság jelentése a cs. és kir. Honvédelmi Minisztériumhoz. Brünn, 1918. június 28.

⁶¹ „Es sei also ein Kampf ausgebrochen zwischen mittellosen und liederlichen Leuten auf der einen Seite und allen jenen die etwas besitzen auf der anderen. Einstweilen verlaufe der Kampf zum Schaden der Reicheren leute ...” A rumai (Szerém vármegye) kerületi rendőrkapitányság jelentése 1918. augusztus 22. Közli: Prilozi gradji za povijest 1917–1918. ed. Josip Vidmar in Archivski vjesnik. I. Zagreb (1958) 73. Id.: *Plasčka*, II. 13.

⁶² KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–24/4. Aller untertänigster Vertrag über Strafe des Anbindens und Schliessen in Spangen auf die Dauer ausserordentlicher Verhältnisse. Az előterjesztést – mely hadifoglyokkal szemben is alkalmazható volt – az uralkodó február 20-án hagyta jóvá, azzal a megjegyzéssel, hogy az erre vonatkozó döntés a Rendeleti közlönyben nem jelenhet meg.

Március folyamán a Hadügyminisztérium a szökés büntetettére statáriumot hirdetett, és ennek azonnali bevezetésére utasította a budapesti és zágrábi katonai parancsnokságokat.

Egyidejűleg tervbe vették, hogy a még hiányzó adatok beérkezése után – ha szükséges – a statárium bevezetését más körzetekben is elrendelik.⁶³

(A statáriumot a budapesti „Militärkommando” területén március 20-án hirdették ki. Ezt követően a hadosztálybíróóságok sorozatosan hozták a halálos ítéleteket. Miután a statárium kihirdetésével egyidejűleg eltörölték azt a korábbi (1917. augusztus 10-i) rendelkezést, hogy az illetékes parancsnok által megerősített halálos ítéletet jóváhagyás végett a kabinetirodához kell felterjeszteni, és az csak az uralkodó jóváhagyása után jogerős, a halálos ítéletek gyors végrehajtásának semmi sem állt útjában.⁶⁴ Bár az időszaki sajtótermékeket gondosan ellenőrizték, és a lapoknak pontosan előírták, hogy miről és mit írhatnak, a kivégzésekről tudósítások közlését egyes esetekben – elrettentésül – engedélyezték. Így jelent meg az Az Est 1918. május 1-i számában Faragó Miklós nevezetes riportja („Szökött katona kivégzése Kecskeméten”), mely részletekbe menő – döbbenetes alaposággal számolt be egy dezertálással vádolt szerencsétlen katona sorsának beteljesedéséről. Az ilyen jellegű tudósítások [a közléseket ettől kezdve megtiltották] a háborút már halálosan gyűlölő lakosság körében nem félelmet, hanem hallatlan izgalmat és felháborodást váltottak ki.)

A szökevénykérdés megoldására a hadügyminisztérium, a dezertálók és más káros elemek szigorúan őrzött munkásosztagokba való tömörítését és Albániába való deportálását is javasolta. A főparancsnokság e kalandor elképzelést – bár a hadügyminisztérium javaslatát a bécsi városparancsnokság is támogatta, és azzal később a magyar Honvédelmi Minisztérium is egyetértett – elvetette, úgy véelve: „mégiscsak lehetetlen Albániából büntető kolóniát csinálni”.⁶⁵

Az AOK deportálás helyett büntetőszázadok (Disziplinárzüge) felállítását rendelte el és április 12-i átiratában az alapelveket az illetékes parancsnokságok tudomására hozta.

Az ilyen egységekbe kizárólag legénységi állományú egyének voltak besorolhatók. A parancsnokok erélyes, feltétlenül megbízható tisztak lehettek. A besorolás 3 hónapra szólt, ezután a parancsnok javasolhatta a visszasorolást, ha erre nem került sor, az illető addig maradt, míg magatartása az elbocsátást indokoltá nem tette. A büntetőszázadokba soroltakat a fronton, vagy közvetlenül a front mögött nehéz munkára kellett fogni. Fegyvert nem viselhettek, kitüntetéseiket, sapkarózsájukat elvették, nem dohányozhattak, szabadságra nem mehettek.⁶⁶

A hadügyminisztérium a szökevények elleni fellépés leghatásosabb eszközének a *razziákat*, egyes kijelölt területek átfésülését tartotta.

Egy június elején kiadott átirat arra utasította a katonai parancsnokságokat, hogy a nagyobb *razziákat* a rendőrség és a csendőrség bevonásával, a legnagyobb eréllyel foga-

⁶³ KA. KM. Abt. 5. 64–58. A hadügyminisztérium átirata, an AOK. K. K. MfLv., K. U. Lv. M., MKSM. 1918. március 26.

⁶⁴ A jóváhagyásra vonatkozó rendelkezés visszavonására nézve l. *Lukachich*. 23–24.

⁶⁵ KA. KM. Abt. 5. 64–58/13. Az AOK átirata a magyar Honvédelmi Minisztériumhoz, 1918. augusztus 16.

⁶⁶ KA. KM. Abt. 5. 64–58/2. AOK. Op. Nr. 105000. Disziplinárzüge, Aufstellung. 1918. április 12.

natosítsák, sürgősen, rendszeresen, meglepetésszerűen, nemcsak a nagyobb városokban, de vidéken is.⁶⁷

Egy későbbi utasítás a legerélyesebb eljárást újólag előírta: fegyveres dezertőrök ellen fegyverrel kell fellépni, azonnal és feltétlenül. A menekülő ellen, ha egy felszólításra (és nem háromszori felszólításra, ahogy azt a szolgálati szabályzat 333. és 577. pontjai előírták) nem áll meg, a fegyverhasználat jogos és kötelező. „Riasztó lövés szükségtelen. Fegyvert használni, letartóztatni, a szökevényt megkötözni, a kiküldött járőr feladata és kötelessége.”⁶⁸

A razziák eredményeként egyes helyeken több száz, néha ezernél is több szökevényt, vagy magát igazolni kellően nem tudó személyt fogtak el. (A Budapesten márciusban [március 26–27.] tartott razzia során 2164 volt a letartóztatottak száma, közülük 608 bizonyult szökevénynek. A májusi városligeti razzia 251 letartóztatással, 73 dezertáló elfogásával végződött. A júniusi hosszán tartó Duna–Tisza-közi razzia során, 10. és 15-e között, 1892 szökött katona és 1081 hadifogoly került a karhatalom kezére.)⁶⁹

A razziák és sok egyéb megtorló intézkedés (kollektív megtorlás a családtagok és a szökevények támogatói ellen, a szökött katonák kipellengérezése, vagyonekobzás, a családi segély megvonása, „utazó felügyeleti őrzőjáratok” szervezése a vonatok védelmére, a levélcenzúra kiterjesztése . . .) végső célját tekintve csekély eredménnyel járt, a dezertálók száma az idő előrehaladtával nem csökkent – ellenkezőleg – növekedett.

Az eredménytelenség alapvető oka a katonai-politikai helyzet rosszabbodásában rejlett. Ezzel függött össze az otthonmaradtak magatartása is. A szökevények és az erőszakszervezet harcában a lakosság – a jelentések egyértelműen erről tanúskodnak – az előbbiek oldalán állt, a dezertőröket támogatta és segítette, a felvonuló csendőrséget, karhatalmat ellenségesen fogadta. Nem egy helyütt került sor a lefogottak erőszakos kiszabadítására, a fegyveres kísérők megtámadására, nem törődve az ezzel járó kockázattal. A szökevényeket támogató közhangulat a hajtóvadászatot folytató erőszakszervek elleni gyűlölet teszi érthetővé, hogy a szökevények ellen felvonuló karhatalom – különösen vidéken – a helyi közigazgatástól és a helyi rendfenntartó szervektől sem kapott kellő támogatást.

„Hazatérők”

A hadseregen belül kialakuló, válságosra forduló helyzetet tovább bonyolította a *hazatérők*, a volt oroszországi hadifoglyok tömeges megjelenése 1918 tavaszán és nyarán.

⁶⁷KA. MfLV. 22–18–17890. Az Abt. 5 utasítása. Vr. 6263. 1918. június 8. Streifungen nach Deserteuren.

⁶⁸KA. MKSM. 1918. 22–2. Az Abt. 5. utasítása Nr. 7051. 1918. július 7. Vorgehen gegen bewaffnete Deserteure mit aller Schärfe.

⁶⁹KA. KM. Abt. 5. 41/17. Militärstationskommando in Budapest an Militärkommando in Budapest. 1918. március 31. Tagesrazzien in Budapest. Abt. 5. 81/2. Ua. 1918. május 26. Razzia im Stadtwaldchen. MKSM. 1918–28–2/7. Abt. 5. an MKSM. „Lagebericht am 17 Juni 1918 abends.” Távirat.

A világháború idején, a harcok során – inkább csak becsült, de a történészek által elfogadott adatok szerint a keleti fronton több mint kétmillió katona került hadifogságba.⁷⁰

Az októberi forradalom kiszabadította az oroszországi hadifoglyokat a táborok drótsövényei mögül. A hadifoglyok szabad emberekké váltak – a kényszermunka, a büntetések rendszere megszűnt, a volt hadifoglyok, a gazdasági és politikai önrendelkezés jegyében, szabadon szervezkedhettek, azonos feltételek mellett vállalhattak munkát. A forradalom a tisztek kivételezett helyzetét megszüntette, eltörölte a legénység által gyűlölt és eltöröndőnek ítélt tiszti kiváltságokat.

A fegyverszüneti szerződés aláírása után december legvégén hivatalos tárgyalás indult Pétervárott a hadifoglyok helyzetéről és cseréjéről.⁷¹ Bár e tárgyalások eredményre nem vezettek, és a március 3-án Breszt-Litovszkban aláírt békeszerződés, valamint az egyidejűleg aláírt – idevágó – pótszerződés nem került végrehajtásra (a Monarchia területén fogva tartott közel 1 millió oroszországi hadifogoly hazaszállítása mindvégig függőben maradt), az osztrák–magyar hadifoglyok hazatérése, a tárgyalásoktól és szerződésektől függetlenül, a fegyverszünet hírére azonnal megindult. A virtuálissá váló frontokon keresztül a szabadon mozgó hadifoglyok exodusa már 1918 legelején tömeges méreteket öltött. „Oroszországban szabadon bocsátott hadifoglyaink népvándorlásként vonulnak Nyugat felé” – volt olvasható egy egykorú feljegyzésben.⁷²

A hivatalos adatok szerint 1918 januárjában több mint 100 000, március közepéig több mint 200 000, április végéig közel 400 000 hadifogoly tért haza Szovjet-Oroszországból. A hazatértek száma a nyár folyamán meghaladta a félmilliót, számuk október 19-én az utolsó adatfelvétel napján 680 314 volt.⁷³

A főparancsnokság, a hadügyminisztérium illetékesei a hadifoglyok tömeges megjelenését vegyes érzelmekkel fogadták. Arra gondoltak, hogy a hazatérőkkel lehetséges lesz feltölteni a hadsereg hiányzó állományát, de tudták: a volt hadifoglyok Oroszországban zömmel a forradalom oldalára álltak, jó részük a bolsevikok célkitűzéseit támogatta. Az is kétségesnek tűnt, hogy idő hiányában és az adott nehéz helyzetben lehetséges lesz-e a hazatérők fogadását kellően megszervezni, rendelkezésre áll-e az ehhez szükséges káder, rendelkeznek-e az ellátáshoz (százazrek ellátásához) szükséges anyagi eszközökkel.

⁷⁰Elsa Brandström a Vöröskereszt adataira hivatkozva 2 050 000 legénységi állományú katonáról és 54 146 tisztről tudósít. (Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920. Berlin, 1920. 8.) Egy osztrák hivatalos kimutatás 2 057 000 és 54 146 főben jelöli meg az oroszországi hadifoglyok létszámát. (In Feindeshand... Wien, 1931. Melléklet.) Magyar részről Józsa Antal (Hadtörténelmi Közlemények, 1961. 2. 640.), osztrák részről a már id. „Innere Front” c. monográfia a fenti adatokat fogadja el. Megjegyzendő, hogy egykorú feljegyzések és egyes későbbi kiadványok a hadifoglyok számát 1 1/2 millióra becsülik.

⁷¹KA. KM. MKSM. 65–9/20. Bericht des Obersten Stutz über seine Reise nach Petrograd und die dort stattgefundenen Verhandlungen. Bécs, 1918. január 27. L. u. erről: Józsa Antal: Osztrák–magyar és szovjet–oros hadifogolycseré-tárgyalások (1917 november–1918 február). Hadtörténelmi Közlemények, 1963. 2. 105–130.

⁷²KA. KM. MKSM. 69–9/16(3). Grundsätze für den Kriegsgefangenen Grossaustausch mit Russland. Pro Domo der MKSM.

⁷³KA. KM. MKSM 69–9/25. Uebersicht aus Russland und Rumänien heimkehrender Personen. A 680 314 hazatérőből a kimutatás szerint 4595 bírt tiszti rendfokozattal.

A hadifoglyok fogadását és kezelését meghatározó, nagy sietve már február közepén lefektetett alapelvek – a későbbiek során kiegészültek, de csak csekély mérvben módosultak – a követendő eljárást az alábbiak szerint szabályozták: a megérkező hadifoglyok az átvevőállomásokon keresztül (ahol 24 óráig tartózkodhattak) a később hazatérő táboroknak nevezett „karanténbe” kerültek. Itt négyheti – később kétheti – azonosítás, orvosi vizsgálat következett, majd újabb négyheti (később 10 napi) fegyelemező gyakorlatozás.

A katonákat e táborokban – hírszerző és elhárító tisztek bevonásával – 3 csoportba sorolták: kifogástalan, kétes, gyanús. A gyanúsakat kezdetben a budapesti, bécsi és szarajevói hadosztálybíróóságokhoz, később közvetlenül a kenyérmezői és a Wieselburg an der Erlauf-i, ún. átmenő táborokba irányították, szuronyos kísérettel, ügyük kivizsgálása céljából. E táborok ténylegesen katonai fegyintézetek voltak, a „beutaltakat” ennek megfelelően kezelték. A kifogástalan és kétes jelölésűek az idő elteltével a hadifogolygyűjtő állomásra, majd onnan az illetékes hátországi póttesthez kerültek. Itt igazoló eljárás következett (ha valaki ennek során minősült gyanúsnak, innen került az átmenő táborok egyikébe), majd ennek lezárásával és a további fegyelmező gyakorlatozás elmúltával, 4 heti (később 8 heti) szabadság. A szabadságról visszatérő volt hadifoglyot, amennyiben frontszolgálatra alkalmasnak minősült (kezdetben a hazatérők 90%-a minősült annak), menetszázadba osztották, és sürgősen az olaszországi frontra irányították.

A hadvezetőség célja – a vázolt és egyszerűnek éppen nem nevezhető eljárással – az volt, hogy a hazatérőkből (a gyanús és kétes elemek kiszűrésével) újra lojális, a Monarchia hadicéljait elfogadó, császárhű katonákat neveljen.

E célkitűzés elérhetetlennek bizonyult.

Az ellátás gyengesége (élelem és ruha hiánya), az igazoló eljárással járó állandó zaklatás és denunciálás, a már-már elfelejtett katonai drill feltámadása, a szűkmarkúan mért szabadság, az e célra kiutalt – vagy ki nem utalt – ellátmány elégtelensége és bekoronázásul: frontra indítás – vagyis újabb harctéri szolgálat – tartós leszerelés helyett – nem megnyerte, ellenkezőleg, a rendszer ellen hangolta a katonákat, még azokat is, akik a dolgok menetébe, meg nem változtatható voltába egyébként beletörődtek volna.⁷⁴

„A hazatérő táborok, jelenlegi koplalókúrájukkal – olvasható egy tábori lelkész levelében –, csupán arra jók, hogy a hazatérőket elkeserítsék, és elkeseredettek is – valamennyien. Egy idegen országban – mondják – szabadon mozoghattunk, és elegendő ételmezt kaptunk, saját országunkban éhezésre ítélnék.” A lelkész véleménye: „a volt hadifoglyokat a hazatérő táborokban (ha nem változtatnak a jelenlegi helyzeten) végső soron arra fogják nevelni, amiből őket kigyógyítani szeretnék.”⁷⁵

⁷⁴ A „hazatérők” szabadságuk idejére 3 K 50 f. napi ellátmányt kaptak. KA. KM. MKSM 69–9/24(14). Behandlung der aus der Kriegsgefangenschaft rückgekehrten eigenen Kriegsgefangenen (Heimgekehrte). 10. Juli 1918. 1 kg alma a dalmát tengerparton 1918 elején 5–5,50 K-ba került. KA. KM 5 Abt. 64–3/18(2) Militärverwaltung des K. u. K. Militärkommandanten in Mostar. Bericht an Mil. Kdo in Mostar. 23. Februar 1918.

⁷⁵ KA. KM. MKSM. 69–9/24(12). Stefan Kramár, Feldkurat, Heimkehrlager 237 levele an Seine K. u. K. Apostolische Majestät Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn. 1918. június 17.

Egy póttesttől beérkező jelentés szerint a feltűnés nélkül megkérdezett hadifoglyok nagy része úgy nyilatkozott: „inkább Oroszországban maradtak volna, ha tudják, hogy őket itt újra a frontra irányítják”.⁷⁶

A felülvizsgálás és igazolás során tízezzrel lehetett a hazatérteket „kétes” megjelöléssel megfigyelés alá helyezni és ezrével „gyanúsként” internálni.⁷⁷ De ezzel az eljárással – még ha gondosan és jól végezték volna is – (amiről szó sem volt) aligha lehetett kitorolni a hazatértek emlékezetéből az élményeket, a megismert forradalmi eszméket.

A volt hadifoglyok hazaérkezve vagy új csapattestükhöz beosztva, akarva-akaratlan, elővigyázatosan, de szünet nélkül erről, az átéltekről beszéltek: a zsarnokság pusztulásáról, a földek felosztásáról, a gyárak elfoglalásáról, önrendelkezésről, szabadságról és legfőképpen a békéről, ami ott Oroszországban egy csapásra megvalósult.

Az egykorú jellemzés szerint: „A hazatérők hangulata komoly, zárt, elgondolkozó. Gyakran titokban orosz dalokat énekelnek, szívesen mesélik élményeiket a fogság idejéből, és még mindig az oroszországi viszonyokkal foglalkoznak.”⁷⁸

A hazatérők a civil lakosság, és ami még veszélyesebb volt, a katonaság körében, erjesztőként hatottak.

A hadügyminisztériumhoz beérkező jelentések, az idő előrehaladtával, mind nagyobb számban arról tanúskodtak, hogy ott ahol fegyvelmetlenségről, elégedetlenségről, ellenállásról, szökésről, lázongásról van szó, a hazatérők jelenléte többnyire kimutatható.

Hazatérőknek tulajdonította egy, a brünni csendőrparancsnoksághoz beérkező jelentés azokat a Magyar-Bródban és környékén feladott leveleket is, amelyekben a csendőröket megfenyegették, és arról írtak: „vigyázzanak, eljön az idő, amikor majd a munkások lesznek a bírák”... „Éljen a proletariátus és az elnyomott népek szabadsága.”⁷⁹

Lázadások – felkelések

A hadsereg bomlása 1918 tavaszán a *katona-lázadásokban* érte el csúcspontját.

A felkelések nyitányát a cattarói matróz-lázadás jelentette.

Február 1-én a cattarói öbölben állomásozó hadiflotta hajóira felhúzták a vörös lobogót. Matróztanácsok és megbízottakból (30 hajó, 5000 matróz képviselőjében) köz-

⁷⁶ KA. KM. MKSM. 69–9/24(9) Behandlung der Heimgekehrten. (Összeállítás a hadügyminisztériumhoz érkezett levelekből és a póttestektől érkezett jelentésekből. Abt. Nr. 5293 res.)

⁷⁷ Inge Przybilovszki disszertációja szerint (Die Rückführung der österreich–ungarischen Kriegsgefangenen aus dem Osten in den letzten Monaten der K. u. K. Monarchie. Wien, 1965.) a póttestekhez bevonult hazatérők közül 1918. február 1. és szeptember 30-a között 90 586 volt a nem igazoltak száma (1376 tiszt, 89 210 légénységi állományú katona) és 11 70 katona ellen volt folyamatban bírói eljárás (i. m. 339.) Przybilovszki adatai az AOK és a hadügyminisztérium (10. hadifogoly-ügyosztály) közlésein alapulnak. Az Innere Front c. id. kiadvány (I. 287–288.) eltérő, jóval alacsonyabb adatokat is ismertet az 5. ügyosztály összeállítására hivatkozva.

⁷⁸ KA. KM. MKSM. 69–9/24(9).

⁷⁹ KA. MfLV. 20–18–18625. Abteilung Ungarisch–Hradisch Nr. 8. an K. K. Landesgendarmariekommando Nr. 4. Brünn, 1918. június 2. Heimkehrer, bolschewikische Gesinnung.

ponti matrótanács alakult. A központi matrótanács, melyben a tengerészek sok nemzetiségű összetételét tükrözve (34,1% horvát és szlovén, 20,4% magyar, 16,3% német, 14,4% olasz, 11% cseh és szlovák, 3,8% lengyel, ukrán és román) a Monarchia valamennyi nemzete és nemzetisége képviselve volt, politikai programmal és helyi jellegű követelésekkel lépett fel: azonnali általános béke az orosz javaslatok szellemében, leszerelés, a népek önrendelkezési jogának elismerése, lojális válasz Wilsonnak, demokratikus kormányok Ausztriában és Magyarországon. – Jobb ellátás és ruházat, azonos élelmezés legénységnek és tiszteknek, több szabadság, a levélcenzúra eltörlése, gondoskodás az otthonmaradtokról.⁸⁰

A cattarói felkelés a Monarchián végigsöprő januári sztrájkhullám kisugárzásaként lobbant fel, de későn jött és elszigetelve, magára maradvá elbukott. Példája nem vált rendszert-döntő mozgósító erővé, bár feltételezhető (ha nem is bizonyítható), hogy a Mostarban (február 10.), Capljínán (február 11.), Konjican (február 13.) és Sinjben (február 20.) fellázadt délszláv és rutén katonák a Cattaróban történekről tudomással bírtak.⁸¹

A katonalázadások mindaddig nem tapasztalt méretű hulláma 1918 tavaszán – a hazatérők megjelenését követően – bontakozott ki.

A hadügyminisztérium 5. ügyosztályának a katonai parancsnokságok jelentésein alapuló – de ennek ellenére sem teljes – összeállítás, április 11-e és július 16-a között, 30 esetet sorol fel, és ezek több mint kétharmada (szám szerint 22) májusra és június elejére esett.⁸² A résztvevők számát illetően a jelentésekben gyakran a százat, egyes esetekben az ezret is meghaladó adatokkal találkozhatunk (*Csorna*, április 11., 4. bosznia-hercegovinai gyalogezred, résztvevők száma: 200. *Judenburg*, május 13., 13. gyalogezred r. sz.: 1181. *Rimaszombat*, május 13., 80. gyalogezred, r. sz.: 711. *Murau*, május 14–15., 7. tábori vadászszázlőalj, r. sz.: 168. *Pécs*, május 20., 6. gyalogezred, r. sz.: 2000. *Rumburg*, május 21., 7. lövészezred, r. sz.: 650. *Lublin*, május 20., 58. gyalogezred, r. sz.: 101. *Mährisch-Schönberg*, május 23., r. sz.: 95. gyalogezred, r. sz.: 311. *Radkersburg*, május 24., 97. gyalogezred, r. sz.: 1600. *Miskolc*, május 30., II/305. honvéd gyalogzászlőalj, r. sz.: 150. *Kragujevac*, június 3., r. sz.: 71. gyalogezred, r. sz.: 5. 600. *Pozsony*, június 5., 71. gyalogezred, r. sz.: 307. *Sanok*, június 7., 54. gyalogezred, két menetszázad. *Zamość*, július 5., 30. gyalogezred, két menetszázad. *Lemberg*, július 7., 55. gyalogezred, r. sz.: 200.)

A felkeléseknek nemzeti jellege nem volt. Ott, ahol a források vagy a későbbi feldolgozások nemzeti jellegre, ennek elsődlegességére, a nacionalizmus alapvető voltára utalnak, könnyen bizonyítható, hogy az ilyen beállítás célzatos, megalapozatlan.⁸³

⁸⁰ *Plaschka*, Cattaro, 59. A legénység nemzetiségi összetételére nézve l. *Sokol*: 38.

⁸¹ Mostarban a 22. gyalogezred pótzászlőalja, Capljínán a 36. lövészezred, Konjican az 53. gyalogezred és a 8. bosznia-hercegovinai vadászszázlőalj átutazóban levő menetszázadai, Sinjben egy szénagyűjtő és -szállító különítmény lázadt fel. A felsorolt megmozdulások közül a mostari „chőség-lázadás” volt jelentős.

⁸² KA. KM. Abt. 5. 64–50/91. A lázadások száma – más források figyelembe vételével – a jelzett időszakban 42-re vagy még ennél is többre becsülhető.

⁸³ A dél-ausztriai, Graz környéki felkelések kapcsán (*Judenburg*, *Murau*, *Radkersburg*) – egykorú források és későbbi feldolgozások leginkább e megmozdulásoknak tulajdonítottak alapvetően nemzeti jelleget – a forrásanyag alaposabb vizsgálata arra utal, hogy ilyen irányú beállítás többnyire a civil hatóságok feljegyzéseiben található. A katonai szervek jelentései e körülményt alig említik és ha igen, semmi esetre sem látják ebben a megmozdulások indítékát. A grazi hadosztálybíróóság a Juden-

A felkelések közvetlen kiváltó oka: a rossz ellátás és elbánás, a járandóság elmaradása, a szűken mért szabadság, a menetszázadba való sorolás, az újabb harctéri szolgálat elleni tiltakozás.

A résztvevők többsége, az irányítók: egykori hadifoglyok.

Politikai háttérként ebből következően az orosz forradalom szolgált, a nagy október eszméit és törekvéseit tükrözték a jelszavak: „Le az éhségáborúval”, „Éljen a béke”, „Éljen a forradalom”, „Éljen az internacionálé”, „Bolszevikiek előre” . . . Amennyiben a forradalom éltetéséhez egyes esetekben nemzeti jelszavak társultak (– „Zivio Slovenci”, „Abbas l’Austria” – úgy ez nem állt ellentétben az előbbiekkal (mint ahogy ezt egyes történészek feltételezik és beállítják), hisz az orosz forradalom nemcsak békét, földet, az osztályelnyomás felszámolását, de nemzeti felszabadulást, a nemzeti elnyomás felszámolását is ígérte.

A katonalázadásokról érkező, egymást követő jelentések sűrűsége Bécsben nyugtalanságot és aggodást váltott ki. Május 25-én, a miniszter elnökletével, értekezlet ült

burgban történetekkel foglalkozva legfőbb okként az ellátás elégtelenségére utal; amennyiben nacionalista „nemzeti–politikai” okokat is említ, hozzáfűzi: „feltételezhető, de bizonyítható anyaggal nem rendelkezünk”. (KA. KM. Abt. 5 – 1918–64–26/45. K. u. K. Divisionsgericht, Graz, 19. VI. 1918. Bericht auf KM. Erläss Abt. 4/G. Nr. 1202 vom 24.–V. 1918.) A csendőrség jelentése a Murauban történetekkel kapcsolatban nem hallgatja el, hogy a katonák vörös zászlóval vonultak a fegyver- és lőszerraktárhoz; feltűnő jelenséggént közli: Judenburgban a „lázadókkal” az ottani német lakosság is szimpatizált, a közeli Leobenben a tüntető tömeg a judenburgi események kapcsán, az idegen ajkú katonaságot éltette. Radkersburg sokat emlegetett esetében csupán a város előljárósága szögezte le, hogy 23–24-ére virradóan nem éhségtüntetésről „hanem politikai-szláv demonstrációról volt szó”, továbbá, hogy „a lázadás egyedül és kizárólag az itt űzött, mindent felülmúló délszláv agitációra vezethető vissza”. (KA. KM. Abt. 5–1918–64/7/2(8). Stadtmag Radkersburg an KM 1918. május 21.) A felsorolt megmozdulások nemzeti jellegét a birodalmi gyűlés délszláv képviselői is tagadták. Anton Korošec atya; a szlovén néppárt vezetője, a délszláv klub elnöke, egy a maga és társai nevében benyújtott interpellációban (július 22.) egyértelműen leszögezte: „a megmozdulásoknak nemzeti jellege nem volt”. „Egyesek, akiknek a legénység hangulatáról fogalmuk sincs – olvasható e beadványban – ahelyett, hogy becsületesen bevallanák: éheztetik a szerencsétleneket, antant agitációról mennydörögnek, hogy a német nacionalistákat politikai előnyökhöz juttassák. . .” „Murauban a német lakosság a szerencsétlen áldozatok sírját virágokkal díszítette . . .” „A radkersburgi nyugtalanság is kizárólag a régóta uralkodó éhínségnek volt a következménye . . . de mint mindenütt, természetesen itt is, nemzeti okok után kutattak.” (Haus der Abgeordneten. – 79 Sitzung der XII. Session. 22. Juli 1918. Id.: *Jedlicka*, 12–16.) A képviselőház zárt ülésén (júl. 23–25.) a délszláv klub részéről felszólaló Ivan Benkovič, a stájerországi lázadásokról szólva, újfólag leszögezte: „éhséglázadások voltak” . . . „kivitelezésüket bolszevik szellem jellemezte” . . . „erőteljesen alá kell húzni: az említett esetek a délszláv agitációval semmilyen kapcsolatban sem álltak.” (KA. MKSM. 1918. 81–1/8. Stenographisches Protokoll über die geheimen Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichrates. Jul. 25. 43.)

A pécsi katonai felkelést illetően *Szita László* mutat rá újabb tanulmányában arra, hogy ellentétben egyes korábbi nézetekkel és cseh történészek megállapításával „e megmozdulásnak nem volt nemzeti jellege, és az nem nacionalista célok megvalósítását célozta”. *Szita* szerint: „Nincs a felkelésnek egyetlen momentuma sem, amely a forradalmár katonák ilyen szellemű megmozdulására, deklarációjára, kijelentésére utalhatna.” *Szita* arra is rámutat, hogy a fellázadt ezred pótzászlóaljában „a Monarchia szinte minden nemzetisége képviselve volt, tévednek tehát azok, akik (mivel az újvidéki gyalogezred pécsi pótzászlóaljáról van szó) azt egy tiszta szerb legénységből álló ezrednek gondolják”. (Dokumentumok az 1918. május 20-i pécsi katonai–bányász felkelés történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1977. Pécs, 1979. 489., 497–98.)

össze a hadügyminisztériumban „hasonló esetek” megakadályozása céljából. Az értekezlettel egyidejűleg, majd folyamatosan, a rendelkezések, utasítások egész sora látott napvilágot.

Az alaprendelet felsorolta és ismertette a május 13–24. között történeteket (Judenburg, Murau, Rimaszombat, Lublin, Pécs, Rumburg, Radkersburg), és 5 mellékletet csatolva részletezte a követendő eljárásra vonatkozó tudnivalókat.⁸⁴

A tisztek oldalfegyvert kell, hogy hordjanak – amennyiben szükséges, pisztolyt is – szolgálatban és szolgálaton kívül. Fellépésük a lehető legenergiusabb legyen. A szolgálati szabályzat szerint minden tiszt jogosult fegyverének használatára, hogy a parancsnak érvényt szerezzen, és a legénységet engedelmességre kényszerítse. Amennyiben egy tiszt csődöt mond, a parancsnok büntető eljárást köteles indítani – azonnal –, kísérletezésre, kivárássra, az adott körülmények közt nincs idő.

A legénység tudomására hozandó: lázadók a törvény teljes szigorával számolhatnak, kegyelem kizárt, a statáriális ítéletek végrehajtása azonnali. A jóhiszeműek, a megtévesztettek tartsák szem előtt: „mitgegangen, mitgefangen, mitgehangen” (együtt menni, együtt ülni, együtt lógni, értelemszerűen fordítva: „aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók”).

A lázadás leverésére kivezényelt csapatok, a karhatalom, a legnagyobb erővel lépjen fel. Cél: az ellenállás feltétlen, feltétel nélküli, azonnali letörése. A karhatalmi alakulatokat tüzéséggel és különleges harci eszközökkel kell ellátni. A menetszázadok tagjai ellen a menetkészültség és a szállítás ideje alatt szigorított büntető eljárás (gúzsba-kötés, kikötés) alkalmazható. A menetszázadokból lemaradók: *szökevények* – ennek megfelelő ítéletre számíthatnak.

A hadügyminisztérium, egyidejűleg a vázolt rendelkezések kiadásával, a miniszterelnököt és a belügyminisztert is tájékoztatta a történetekről. Az átirat szerint: semmilyen eszköztől sem szabad visszariadni, hogy a közveszélyes „népboldogítókat, agitátorokat és demagógokat” ártalmatlanná tegyünk. A hadügyminisztérium a cenzúra szigorítását („a sajtóban hírek ne jelenjenek meg”), a külfölddel való levelezés és személyes érintkezés ellenőrzését követelte.⁸⁵

A „Magyar királyi honvédelmi minisztérium” május 26-i rendelete leszögezte: „Amennyiben a rögtönítélő bíróság ítéletet hozott, szem előtt tartandó, hogy helyén nem levő enyhesség és elnézés a fegyelmet rontja, és a rögtönbíráskodás céljával ellenkezik” . . . „rögtöni bírósági elnökökké és bírakká . . . tényleges állományú tisztek alkalmazandók. Katonai (honvéd) ügyészül tapasztalt, tetterős, a lehetőségekhez képest tényleges állományú igazságügyi tisztek jelölendők ki.”⁸⁶

⁸⁴ KA. KM. Abt. 5–1918–64-36/3/2/. Nr. 5535/res. Meuterein bei einzelnen Ersatzkörpern. 24. Mai 1918. (Beilage 1–5.: Belehrung der Offiziere, Belehrung der Mannschaft, Lokale Sicherheitsmassnahmen. Verhalten der Assistenztruppen beim Niederwerfen einer Meuterei. Sonstige Bestimmungen.)

⁸⁵ KA. MfLV. Präs. 22–18–20104. KM. Präs Nr. 17481. Ausschreitungen bei Hinterlandsformationen. 24. V. 1918.

⁸⁶ KA. KM. 1918. Abt. 64–26/23. A magyar királyi honvédelmi miniszter 12417 sz. (eln. 13)a–1918. sz. rendelete, katonai személyeknek póttesteknél elkövetett nagyobb mérvű engedetlenségei tárgyában.

Jellemző, hogy a hadügyminisztérium a Rumburgban történtek kapcsán kifogás tárgyává tette, hogy 21 halálra ítélt lázadó közül 14 kegyelmet kapott, és végül is csupán 10-et végeztek ki. Az osztrák honvédelmi minisztériumnak küldött hivatalos átirat az ügyész áthelyezését követelte.⁸⁷ Ugyanakkor megelégedéssel nyugtázták, hogy Kragujevacott a 44 halálra ítélt közül egyetlenegy sem kapott kegyelmet.

A könyörtelen szigort követelő legfelsőbb vezetés nagyon is tisztában volt a megmozdulások hátterével. A lázadások okaival foglalkozó, június 11-i keltezésű körirat az úgynevezett szociális okokat pontokba foglalva felsorolta. (Nem kielégítő ellátás a hazatérőknek, különösen a háború sújtotta vidékekről származóknak nincs idejük, hogy otthoni-családi körülményeiket rendbehozzák, a járandóságokat nem, vagy rendszeretlenül, vagy nem kellő mértékben fizetik ki, az Oroszországból hozott, ott vásárolt ruhákat elveszik, a helyette kapott öltözék hiányos, az elszállásolás (ágy, takaró) rossz.) De a problémák megoldását illetően a körirat kevés jót ígért: a hiányos ellátás „a körülményekből adódik”, a kenyérhiányt felszámolni „belátható időn belül aligha lesz lehetséges”. A ruházat ellen „jogos panasz nem fordulhat elő”.⁸⁸

A legjelentősebb engedmény, melyre Bécsben a felkelések hatására a vezetés magát elszánta, a a hazatérők szabadságidejének meghosszabbítása volt. A 4 hetes szabadságot június 9-én – mint erre már utaltam – 8 hétre, illetve (a háború sújtotta területekről származó katonáknál) 12 hétre emelték fel. De itt is megkötések, szűkítések csatlakoztak az új rendelkezéshez, és ezek alkalmazása újra csak felzúdulás, további ellenállás forrásává vált.⁸⁹

A főparancsnokság a hadsereg bomlásának megállítására ideológiai befolyásolással – a német mintát követve – ún. hazafias oktatás (Vaterländischer Unterricht) bevezetésével is próbálkozott. Március végén határozat született Ellenséges Propagandaelhárító Szervezet (Feindespropaganda-Abwehrstelle, rövidítve: FASt) létesítéséről. Az új elhárító szerv működését május 9-én ténylegesen is megkezdte – Bécsben – a Stift-kaszárnyában, báró Egon von Waldstätten alezredes vezetése alatt.

Más feladatok ellátása mellett e szervre hárult a hazafias oktatás megindítása. A FASt irányelveket dolgozott ki, és borsűrű, katona-kalendáriumok, röplapok, röpiratok tömegét jelentette meg. „Heimat” néven hetilap indult, mely csehül (Domov) és magyarul (Üzenet, Tűzhely) is megjelent. Az oktatás szervezésére és irányítására oktatási referenseket képeztek ki, 14 napos tanfolyamokon. A további munka katonai parancsnokságokra és más magasszintű katonai intézményekre hárult, az oktatási referensek irányításával és az általuk kiképzett oktató tisztek bevonásával. A központi tanfolyam előadói közt Gömbös Gyulának (az ellenforradalom későbbi miniszterelnökének) nevével is találkozhatunk. Gömbös vezérkari századosként vett részt az elhárító tisztek oktatásában.⁹⁰

⁸⁷ KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–26/33. Standrechtlich Verurteilte Leitmeritz – Begnadigung. 30. VI. 1918.

⁸⁸ KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–25/45. Nr. 6500/res. Ursachen von Meutereien – Gegenmassnahmen. A ruházat ügyével foglalkozva a szöveg annak leszögezése után, hogy „jogos panasz nem fordulhat elő”, megjegyzi: „egyes jelentések és ezt megütközéssel kellett megállapítani – e téren csödre utalnak (a legénység mezítláb vagy rongyos öltözékben vonult fel).”

⁸⁹ Wassermair, 304–306.

⁹⁰ Gömbös ez időben Bécsben Hazai Samu báró mellett dolgozott. (Hazai, miniszteri rangban, „a fegyveres erő pótlásügyi főnöke” volt, Chef des Ersatzwesens.) A rendelkezésre álló adatok szerint

A kiadott irányelvek és mintaelőadások arról próbálták meggyőzni a meggyőzendőket, hogy üdvöt csak az uralkodótól remélhetnek („csak a minden pártviszály felett álló, igazságos és szeretetre méltó uralkodó biztosíthatja, hogy mindenki egyenlően részesüljön jogokból és javakból”). A Monarchia békét akar – „mindig is békeszerető volt”. A forradalom elvetendő; az orosz forradalmárok hiába várnak arra, hogy felhívásaikat a Monarchián belül követni fogják. A régi nemzeti viszály kiújulása az ellenség soraiban reményt ébreszt, de az együvértartozás érzése megerősödve fog a háborúból kikerülni.⁹¹

A „felvilágosító” munka eredményei – a beérkező jelentések tanúsága szerint – szerények voltak. A hadra kelt hadsereg véleménye e tevékenységről: „adatok enni a legénységnek, és nem lesz szükség propagandára.”⁹²

Magyarországon a katonai vezetők a hazafias nevelés kiterjesztése ellen foglaltak állást, és azzal érveltek, hogy „a magyar nemzetet hazaszeretetre nevelni – feleslegesnek tűnik” – „a militarizált üzemekben az oktatás erőszakolásával inkább az ellenkezője érhető el annak, mint ami kívánatos lenne”.⁹³

A nyár előrehaladtával a katonai felkelések árja elcsitulni látszott, de ez nem jelentett stabilizációt; a bomlás ennek ellenére is előrehaladt – új vonásként – kiterjedt a frontkatonaságra is.

Az Észak-Olaszországban elszenvedett kudarc („Piavei csata” 1918. jún. 15–24.) következménye a hadra kelt hadsereg gerincének megroppanása volt. A tisztek és a katonák egy része a júniusi offenzívát megelőzően még bízott a dolgok jobbra fordulásában, a győzelem lehetőségében. A támadás összeomlása után már senki sen gondolt erre. A kedvező kimenetelbe vetett hitet az Alpok és a Piave halottai magukkal vitték a sírba.

A hivatalos hadtörténet adatai szerint a hadra kelt hadsereg ütközet-létszáma július 1-én 406 000 volt, a létszám október 1-ére 238 900 főre csökkent.⁹⁴ A számok magukért beszélnek, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy közben 2 hadosztályt Franciaországba irányítottak, és a megmaradtakat betegség, járvány (spanyolnátha, malária) tizedelte.

Gömbös 3 előadást tartott (I. kurzus, május 14: Ersatzwesen, II. kurzus, június 4: Personelles Durchhalten és Abrüsten oder Weiterrüsten? Wehrgesetzliche Folgerungen.) KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–51/21. Megjegyzendő, hogy az ellenforradalom későbbi miniszterelnökei közül gr. Bethlen István is az oktatók közé tartozott. Bethlen Máramaroszigeten az ottani hadseregcsoportnál hírszerzőtisztként tevékenykedett (Nachrichtenoffizier). A magas beosztású hírszerzők egyben a propagandaelhárító szervezet referensei voltak. (FA-Referenten) *Farkas Márton*, 203. *Funder*, 419.

⁹¹ KA. KM. 1918. Präs. 83–8/7; Richtlinien für vaterländischen Unterricht und Abwehr der Feindespropaganda. Der Weltkrieg vor der Entscheidung.

⁹² KA. KM. 1918. Präs. 83–8/8/14. AOK an KM 19. VII. 1918 F. A. Durchführung der Befehle.

⁹³ KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–51/2–91. Militärkommando Budapest an KM. 25. X. 1918. F. P. A. in den milit. Betrieben.

⁹⁴ Ö–U letzter Krieg Bd. VII. 361. A póttesteknél álló menetalakulatokban július 1-én 252 950, október 1-én 146 650 katonát tartottak nyilván.

Rövidítések jegyzéke

- Abt. = Abteilung
AOK = K. u. K. Armeeoberkommando
AVA = Österreichisches Staatsarchiv – Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien
Batthyány = Batthyány Tivadar gróf: Beszámoló. I–II. k. Budapest, 1927.
Beneš = Edvard Benes: Nemzetek forradalma. I–III. k. Pozsony, 1936.
Eva Müller = Müller, Eva-Maria: Das Leistungswesen Österreich–Ungarns im 1. Weltkrieg. Diplomarbeit. Wien, 1973.
Farkas Márton = Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában. Budapest, 1969.
Fiala = Fiala, Peter: Die letzte Offensive Altösterreichs. Führungsprobleme und Führungsverantwortlichkeit bei der öst.–ung. Offensive in Venetien. Juni 1918. Boppard am Rhein, 1967.
Funder = Funder, Friedrich: Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. Dritte Auflage. Wien, 1971.
Gratz-Schüller = Gratz Gustav dr. – Schüller Richard dr.: Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung. Wien, 1930.
HIL = Hadtörténeti Intézet Levéltára
HHSt = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.
HM = Honvédelmi Minisztérium
Hoffmann–Herimberg–Homann = Herimberg Emil Dr.: Die Kohlenversorgung in Österreich während des Kriegs, Wien, 1925.
KA = Kriegsarchiv (Wien)
Kab. Arch = Kabinettsarchiv
KM = Kriegsministerium
Landwehr = Landwehr (von Prangenaus), General (Ottokar): Hunger. Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/1918, Zürich–Leipzig–Wien, 1931.
Loewenfeld-Russ = Loewenfeld-Russ, Hans Dr.: Die Regelung der Volksernährung im Kriege. Wien, 1926.
M. des Auss = K. u. K. Ministerium des Aussern
M. d. I. = Ministerium des Innern
Mejzlik = Mejzlik, Heinrich: Die Eisenbewirtschaftung im Ersten Weltkrieg. Die Planwirtschaft des K. u. K. Kriegsministeriums. Wien, 1977.
MfLV = k. k. Ministerium für Landesverteidigung
Minisztertanácsi jegyzőkönyvek = Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918. Összeáll. (Iványi Emma) Budapest, 1960.
MKSM = Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers und Königs
MMTVD 5. = A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. k. 1917. november 7 – 1919. március 21. Budapest, 1956.
Ogy. napló = Az 1910–1915. évi országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest, 1918.
MPr = Ministerratspräsidium
Op. Geh. = Operationsabteilung. Geheimakten
Ö–U. letzter Krieg = Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918, Bd 1–7. hrsg. vom Österreichischen Bundesministerium für Landesverteidigung und vom Kriegsarchiv. Band 7.: Das Kriegsjahr 1918, Wien, 1938.
P. A. = Politisches Archiv
Plaschka, Cattaro = Plaschka Richard, G.: Cattaro-Prag. Revolte und Revolution. Kriegsmarine und Heer Österreich–Ungarns im Feuer der Aufstandsbewegungen vom 1. Februar und 28 Oktober 1918. Graz–Köln, 1963.
Plaschka = Plaschka, Richard, Georg-Haselsteiner, Horst-Suppan, Arnold: Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. Bd. I–II. Wien, 1974.

- Präs = Präsidialakten
 Preszly = Preszly Lóránd: A magyar kir. csendőrség története 1881—1918. Budapest, 1920.
 Réti = Réti R. László: A Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881—1919. Budapest, 1977.
 Secrets of Crew House = Stewart, Campbell, Sir: Secrets of Crewe House. The Story of a Famous Campaign, London—New York—Toronto, 1921.
 Sokol, Hans Hugo: Österreich—Ungarns Seekrieg 1914—1918. Zürich—Leipzig—Wien, 1933.
 Uhlirz = Uhlirz, Karl und Mathilde: Handbuch der Geschichte Österreich und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Bd. III. Der Weltkrieg, Graz—Wien—Leipzig, 1939.
 Wassermair = Wassermair, Otto: Die Meutereien der Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft bei den Ersatzkörpern der K. u. K. Armee im Jahre 1918. Dissertation. Wien, 1968.
 Windischgraetz = Windischgraetz, Ludwig Prinz: Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das K. u. K. System. Berlin und Wien, 1920.

Андраш Шиклош: Материалы к внутреннему положению Австро-Венгерской Монархии весной и летом 1918 года

Положение в Австро-Венгерской Монархии стало критическим, когда наступили весна и лето 1918 года. Источник всех зол включился в неразрешенных внутренних проблемах. Экономическое положение стало безвыходным. Затруднения, угрожающие катастрофой, показались прежде всего в области *продовольствия*. Грозило голодом Австрии, крупным городам Транслейтании, Тироли, Далмации, Боснии-Герцеговине тогда, когда на территории Венгрии, (которая между прочим была завидна и бичевакма населением Германии) нельзя сказать, что обеспеченность была бы безмятежной. Помимо краха продовольственного снабжения, другой выденутой на первый план чертой экономических проблем была нехватка в угле и в других важных видах сырья. Угольный голод привел к остановлениям работы на важных промышленных предприятиях или к свертыванию их производства. В конце 1917 — начале 1918 годов в Австрии производство крупных металлургических комбинатов падало на 80—35% своего раннего уровня. В Венгрии Римамураньско-Шалготарьянский Металлургический Комбинат, который давал 80% венгерской валовой продукции, работал мощностью 25—30 процентов. Снижение уровня валовой продукции имело как и объективные так и субъективные причины. При перечислении объективных причин специальная историческая литература до некоторой степени отгесняет на задний план субъективный фактор снижения, а именно недовольство рабочих в связи с положением и все решительнее выступление трудящихся против войны и войне тождественного режима. В конфиденциальных документах австрийского министерства внутренних дел от весны 1918 года (1 марта — 30 июня) говорится о 436 стачках и 193 других волнениях в области Транслейтании. Стачное движение организованных рабочих дополнилось демонстрациями городского населения, выражающими протест против голода. В войну завершающем периоде безвыходное внутреннее положение Монархии все дальше ухудшилось и обострением национальных противоречий. В Польше такого рода выступления острее всего вспыхнули в феврале 1918 года. К развертыванию национального направления в Чехии поводом служили с одной стороны декларации депутатов чешского имперского ландтага от 6 января и 13 апреля 1918 года, а с другой стороны — 50-ая юбилея основания чешского национального театра. На южно-славянских территориях небыло разгула страстей. Несмотря на такое обстоятельство нет сомнений, что и там усиливались национальная направленность и ее радикальное крыло.

Анализируя внутренние проблемы Монархии в последние годы войны важным моментом должны считать ускорение процесса внутреннего распада армии. Сохранение или распад армии — это был вопросом решающего значения, так как совместная армия означала главнейшую соединяющую силу для измученной от тяжелых противоречий империи как в мирное время так и в войне. Признаки распада весной и летом 1918 года показались в разных формах и не на одном уровне. Простые проявления нарушения дисциплины (мародерство, грабеж, драка, хулиганство, пьянство, пропуск отдания почести, отказ от принятия воснной присяги, угроза и нападение на писарей, перестрелка из поездов, направленных на фронт) размножились до ужасающих масштабах. Число дезертиров весны и лета 1918 года по данным последующей оценки было указано в четверть миллиона с тем, что это сообщение вероятно отстает от фактического положения. По донесению начальника полевой жандармерии им удалось схватить беглецов в Венгрии в 1914 году: 6689, в 1915 году: 26251, в 1916 году: 38866, в 1917 году: 81 605, а в первые три месяца 1918 года 44 611 лиц. Внутреннее критическое положение в армии усложнялось и массовым направлением на родину бывших военнопленных из России. В результате войны из австро-венгерской армии попал в плен больше двух миллионов солдат, из которых вернулись на родину до конца апреля 1918 года приблизительно 400 000, а до 19 октября (дата последней документации) 680 314 военнопленных. Военное руководство не было в силах соответственно обеспечивать бывших военнопленных ни на приемах, ни в вопросе их устройства. Такой подход был вполне огорчителен для вернувшихся, из которых против режима настроивались и те солдаты, которые в иных обстоятельствах покорились бы судьбе, как неизменной. Но снабжение было жалкое; заподозренные элементы были подвергнуты длительным расследованиям, в следствии чего на этих солдат сделали донос, тревожили их; вновь поднялась муштровка; был предоставлен очень куцый отпуск (четыре-, а потом восьминедельный отпуск); а наконец солдаты набирались в маршевую роту и были сразу направлены на фронт. Разложение армии дошло до крайних пределов весной 1918 года восстаниями войск. В неполном собрании документов Пятого отделения министерства военных дел упоминаются 30 таких случаев с 11 апреля по 16 июля. А что касается числа восставших (большинство участников и руководители явились бывшими военнопленными) можно встретить с данными о 100 и в некоторых случаях (Judenburg, Pécs, Radkersburg) свыше 1000 участников. Деморализация все углубилась, а военное руководство старалось с ней справляться драконовскими мерами, идеологическим влиянием, следая минимальные уступки. Хотя были санкции, но они оказались неэффективными. Как прошло время по видимому так притихла волна восстаний. Но это явление не означало стабилизацию, потому что уже и фронтовиков охватывал процесс разложения, особенно после поражения в Северной-Италии (оффензива была обречена на неудачу 15—24 июня 1918 г.).

**András Siklós: Contribution to the Internal
Situation of the Austro–Hungarian Monarchy,
on the Spring and Summer of 1918**

The situation of the Austro–Hungarian Monarchy became an emergency on the Spring and Summer of 1918. The fundamental question could have been found in the unsolved internal problems. Here was no way out from the economic situation. The difficulties which were jeopardizing with catastrophe showed up most apparently in the provision. Austria – its cities, Tirol, Dalmatia, Bosnia and Herzegovina were threatened with starvation, but the provision was not bright even in Hungary which was envied and scourged by the German population. The lack of coal and other important raw materials was the other, striking reason of economic troubles. The lack of coal led to the blockage or the decreased production of important industrial factories. In Austria at the late 1917–early 1918 the production of the larger iron works fell to 80–35% of the previous one. In Hungary the Salgótarján–Rimamurány Iron Works, that gave 80% of the whole Hungarian production, worked with 25–30% of its capacity. The decrease of the production, had objective and subjective reasons. In the literature the subjective factor reasons remained in the back ground behind the objective ones, namely that the

proletariat observed the events more and more discontented and took a decisive point against the war and the regime that meant the war. The confidential summaries of the Austrian ministry of internal affairs registered 436 strikes and 193 other movements on the territories on the Spring of 1918 (1st of May – 30th of June). The strike movement of the organized workers was accomplished by the starvation protest of the urban population. The hopeless internal situation of the Monarchy – in the latest phase of the war – was worsened by the sharpening national hostilities. In Poland such movements fired most fiercely in February 1918. In Bohemia the declaration of the imperial and provincial representatives on the 6th of January 1918 and later the 50th anniversary of the foundation of the Czech national theatre gave a handle for the emergence of the national drift. On the South Slavic territories there was not spectacular manifestation. In spite of this it is no doubt that the national shift and its radical wing was in an upswing.

Analyzing the internal problems of the Monarchy the fastening dissolution process in the army has to be mentioned as a point of importance in the last year of the war. The survival or the dissolution of the army was a question of vital significance, because of the presence of the common army – both in war and peace – meant the main cohesive force of the empire suffering from serious contradictions. The symptoms of dissolution appeared on different levels and in different forms on the Spring and Summer of 1918. The simple events of insubordination (robbery, looting, brawls, hard drinking, ballyragging, negligence of saluting, refusal of oath, threatening and attack of notaries, shooting through the windows of the front trains) spread at a frightening pace. The number of deserters on the Spring and Summer of 1918 was estimated later at a quarter of a million adding that this estimation was under the reality. According to the report of the supervisor of the gendarmarie the numbers of the deserters taken in Hungary were 6689 in 1914, 26251 in 1915, 38866 in 1916, 81605 in 1917, 44611 in the first three months of 1918. The return of home-comers, the prisoners of war from Russia complicated the internal and increasingly critical situation. Due to the war more than two million soldiers of the Austro–Hungarian army fell into captivity. About 400 000 of them returned before the April of 1918 and 680 314 until 19th of October (the last day of data collection). The supreme command could not sufficiently arrange the reception and the accommodation of the previous prisoners of war. The treatment was disappointing. The weak provision, the long screening – for suspicious elements –, the denunciation and the vexation inseparable from it, the reappearance of the almost forgotten military drill, the ungenerously given permission of absence (first per 4 weeks, later per 8 weeks) and as a top the enlistment into marching-companies and the departure for the front, all turned even those soldiers against the current system, who would have otherwise resigned to the events and their inalterability. The dissolution of the army culminated in the soldiers riots on the Spring of 1918. The incomplete report of the 5th department of the ministry of defence listed 30 cases between 11th and 16th of July. For the number of participants (the majority of insurgents, the leaders were previous prisoners of war) the reports often show hundreds or in certain cases (Judenburg, Pécs, Radkersburg) thousands of participants. The supreme command tried to prevent the increasing dissolution process with a rod of iron, limited concessions and ideological pressure. The counteractions remained ineffective. At the end of the Summer the tide of revolt diminished although it did not mean a stability, the dissolution engraved and after the failure in Northern Italy (the unsuccessful offensive 15–24 June 1918) it spread also among the soldiers on the front.